

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ І ОСВІТНЬОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**на тему: ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ
ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Здобувача 2 курсу 2МГМУ групи
Ступеня вищої освіти магістра
Галузі знань 07 Управління і адміністрування
ОПП Менеджмент. Управління освітнім закладом
(за типом)
Спеціальності 073 Менеджмент
Пономарьова Максима Сергійовича

Використання чужих ідей,
результатів і текстів мають
посилання на відповідне
джерело

Науковий керівник Загородній С.П.,
доцент, кандидат педагогічних наук

(прізвище та ініціали, посада, вчене
звання, науковий ступінь)

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Розширена шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис)

(ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис)

(ініціали, прізвище)

(підпис)

(ініціали, прізвище)

(підпис)

(ініціали, прізвище)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ.....	7
1.1.Визначення та основні риси правової культури.....	7
1.2.Елементи правової культури.....	19
1.3.Зв'язок правової культури з іншими соціальними категоріями.....	31
Висновки до розділу 1.....	45
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДЬОЇ ОСВІТИ.....	47
2.1. Роль освіти у формуванні правової культури.....	47
2.2. Вплив родини та соціального середовища на формування правової культури майбутнього керівника закладу освіти.....	60
2.3. Засоби масової інформації та їх внесок у розвиток правової культури майбутніх фахівців.....	74
Висновки до розділу 2.....	87
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	89
3.1.Нормативно-правова база к галузі правової освіти українського суспільства.....	89
3.2.Роль державних інститутів у формуванні правової культури керівників закладів освіти.....	102
3.3.Досвід формування правової культури керівника закладу освіти.....	115
Висновки до розділу 3	127
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	129
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	135

ВСТУП

Проблема пошуку ефективних засобів формування правової культури майбутніх керівників закладів освіти в Україні, зважаючи на актуальні цивілізаційні і безпекові виклики, що вимагають негайної оптимізації вітчизняної правової системи, об'єктивно є однією із ключових на сучасному етапі українського державотворення, адже саме імплементація найбільш дієвих засобів при формуванні правової культури особи в Україні, якими є правова освіта та виховання, змістовна інформаційно-правова політика держави у контексті процесу соціалізації особи, тощо здатні оптимізувати систему суспільних відносин, при цьому спрямовуючи та систематизуючи стратегічні напрями взаємодії між державою, правовими інститутами та громадянським суспільством. Крім того, ця взаємодія безумовно має динамічний характер, вона постійно змінюється та розвивається; під впливом суспільно-політичної дійсності засоби формування правової культури керівника.

З урахуванням можливостей людської свідомості визначати світоглядні й ідеологічні пріоритети, необхідно визнати за дієвою правовою системою, ефективність якої безпосередньо залежить від рівня правої культури конкретного громадянина провідну роль в потенційній інтенсифікації процесів сучасного українського державотворення. Власне оптимізація засобів формування правової культури в Україні у процесах українського державотворення виявляє її стратегічний характер, який у свою чергу зумовлює суспільний попит на дослідження заявленої проблематики.

Слід зазначити, що проблематика формування правової культури в Україні у контексті сучасного українського державотворення у тій чи іншій мірі висвітлювалась у наукових дослідженнях, які здійснили вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема А. Бергсон, Ю. Битяк, П. Гленн, Р. Дворкін, К. Поппер, Л. Розен, І. Осика, Г. Роттлейтер, С. Ковбасюк, С. Кравченко, О. Макарова, О. Макеева, С. Максимов, А. Овчинникова, Н. Оніщенко, М. Панов, В. Сімутін, О. Скакун, В. Тацій, О. Фатхутдінова, Р. О. Якобсон та інші науковці. Разом з тим, у зв'язку з трансформацією правової системи України, обумовленою як внутрішньою модернізацією, так і євроінтеграційним курсом, виникла об'єктивна потреба у новітньому комплексному дослідженні проблеми визначення засобів формування правової культури керівника в Україні на сучасному етапі українського

державотворення з урахуванням новітніх викликів у цьому процесі та потреб модернізації державної стратегії реалізації правової політики, а також вітчизняного законодавства у правоосвітній, правовиховній, правоінформаційній сферах. Конкретизуючи зазначену потребу, зауважимо, що дослідження засобів формування правової культури керівника відбувається з урахуванням впливу правокультурного фактору на функціонування державних органів та інститутів громадянського суспільства, а також зворотного впливу особи на підвищення правокультурного рівня суспільства. Таким чином, з урахуванням усього вищенаведеного, визначена проблематика засобів формування правової культури керівника в Україні є надзвичайно актуальною, відзначається теоретичною та практичною значимістю. Усе це і зумовило вибір теми та актуальність кваліфікаційної роботи «Формування правової культури майбутніх керівників закладів загальної середньої освіти», його завдання і структуру.

Метою роботи є створення сучасної загальнотеоретичної моделі формування правової культури керівника закладу загальної середньої освіти на сучасному етапі українського державотворення, а також розробка практичних рекомендацій її ефективної реалізації.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні **завдання**:

- охарактеризувати та систематизувати основні підходи до визначення поняття «правової культури» та її основних рис; з'ясувати роль освіти у формуванні правової культури;

- показати особливості впливу родини та освітнього середовища на формування правової культури; розкрити роль засобів масової інформації у розвитку правової культури;

- надати методичні рекомендації щодо формування правової культури керівника закладу освіти.

Об'єктом дослідження виступає правова культура як явище правової дійсності та процес її формування.

Предметом дослідження є засоби та механізми, які сприяють процесу формуванню правової культури керівника закладу освіти.

Методи дослідження. При проведенні дослідження використано комплекс

філософсько-світоглядних, загальнонаукових та юридичних методів наукового пізнання, зокрема: формально-логічний метод – при визначенні поняття «правової культури» та її основних рис; методи аналізу та синтезу – при дослідженні специфіки відображення елементів правової культури у правовій системі та її зв'язку з іншими соціальними категоріями; метод порівняльного аналізу – при дослідженні впливів освіти, родини та освітнього середовища та засобів масової інформації на формування правової культури керівника; системно-функціональний метод – при дослідженні внеску засобів масової інформації у розвиток правової культури; метод узагальнення – при обґрунтуванні та подальшому узагальненні пропозицій щодо застосування ефективних засобів формування правової культури керівника.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є першим кваліфікаційним дослідженням, присвяченим засобів формування правової культури керівників на сучасному етапі трансформації української правової системи. У роботі надано ряд положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема: встановлено необхідність органічного взаємозв'язку правоосвітніх, правовиховних, правоінформаційних, моральних засобів формування правової культури керівника в умовах розвитку громадянського суспільства та постійного підвищення динаміки державотворчих процесів шляхом неперервної правової соціалізації особистості; встановлено та обґрунтовано необхідність удосконалення вітчизняного законодавства з урахуванням ефективності підходів у процесі формування правової культури керівника при оптимізації нормативно-правової бази в галузі освіти; визначення поняття «правової культури» та виокремлення водночас визнання за правовою культурою пріоритетного права на формування правової системи держави; підходи до трактування ролі освіти у формуванні правової культури особи в умовах розвитку громадянського суспільства; теоретико-правові механізми усвідомлення важливості внеску засобів масової інформації у розвиток правової культури шляхом виконання медійною сферою правоосвітньої, ціннісно-нормативної, правоорієнтаційної, комунікативної, попереджувальної, правосоціалізаційної функцій.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у ході проведення подальших фундаментальних, загальнотеоретичних, галузевих досліджень з проблеми вивчення засобів

формування правової культури керівників, права та держави на сучасному етапі українського державотворення. Матеріали роботи використовуються в навчальному процесі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського при викладанні дисципліни «Правові засади та державна політика управління закладом освіти».

Апробація результатів роботи. Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, а також оприлюднені на двох Всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Публікації. Основні положення та результати роботи висвітлені в 2 наукових публікаціях, з яких 2 тези доповідей, оприлюднених у збірниках матеріалів конференцій.

Структура роботи складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

1.1. Визначення та основні риси правової культури

При визначенні та характеристиці основних рис правової культури необхідно враховувати полісемантичність понять, поєднаних в категорії «правової культури» культурологічного («культура») та юридичного явища («право») та наявність різних методологічних підходів до її визначення. Саме тому у юридичній науці питання стосовно визначення правової культури визнається складним і надзвичайно дискусійним, оскільки протягом історії підходи до визначення культури змінювалися. Як наслідок у суспільних науках відсутній однозначний підхід щодо її розуміння. В юридичній науці також склалося багато підходів до визначення змісту поняття «право», які об'єднуються у певні школи, що історично склалися, і які обумовлюють правосвідомість юристів і суспільства конкретної країни на відповідному етапі її розвитку.

Власне тому зрозумілою є важливість визначення правової культури як однієї з найбільш значущих і складних для розкриття природи права. Як граничне правове поняття, яке визначає саме поняття правового, виступає, за висловлюванням Г. Роттлейтера, «граничними основами права» [164], правова культура тим самим виявляється одним із концептів юриспруденції, зміст якого визначити дуже складно. Це пов'язано з тим, що формування сучасної методології розуміння права вимагає врахування множинності його природи та неможливості звести до одного поняття, навіть надто широкого.

З цих позицій плюралізм, як визначальний принцип загальнотеоретичного дискурсу, має своєю метою показати гносеологічну множинність самого поняття права. Саме тому висловлюються думки, що різні юридичні категорії, які використовують для відображення правової сфери, різняться не стільки змістом і об'ємом, скільки сферою використання.

Так, С. Максимов стверджує, що категорія «правова система» типова для загальнотеоретичної рефлексії права, в той час як категорія «правова реальність» більшою мірою притаманна філософсько-правовому дискурсу [71]. Іншими словами, поняття «правова система», «правова реальність», «правова культура», «правове життя» націлені на те, щоби виразити ідею права в формі її співвіднесеності з буттям, із реальним, наявним правом, яке має характерні риси та властивості. Незважаючи на те, що в сучасній юриспруденції є достатньо якісні дослідження правової системи, правової реальності й т.

ін., незмінно актуальним залишається питання категоріального статусу правової культури. При всьому різноманітті підходів до цього фундаментального феномену правового життя будь-якого суспільства слід констатувати, що проблема його змістовного наповнення, функціонування, теоретичного та філософсько-правового осмислення залишається відкритою. Причина такого незгасимого інтересу до правової культури визначається тим, що остання виступає, передусім, як інтерсуб'єктна сфера людського життя, постає в якості системи концептів як особливих смислів, які утворюють грані між правовими та неправовими рефлексіями. С. Кравченко відзначає, що до теперішнього часу визначення поняття «правова культура» характеризувалися трьома обставинами: по-перше, основні дефініції цього терміну були дані в 60-80-ті рр. XX ст. і представлялися в основному через концепцію «соціалістична правова культура», пізніше до цієї проблеми практично не зверталися, хоча суспільні відносини зазнали значних змін, і раніше вироблена теоретична конструкція соціалістичної правової культури втратила свою актуальність і застосування; по-друге, розроблення цього поняття проводилося в основному з прикладних позицій без урахування соціально-філософського аспекту проблематики культури, що, зокрема, було наслідком неприйняття комплексного плюралістичного підходу до феномену правової культури, що часто межувало з прямим запереченням так званих «буржуазних» концепцій; нарешті, по-третє, в нинішній час у вітчизняному правознавстві хоча й активізувалися процеси дослідження правової культури, однак вони характеризуються вузькою направленістю, пов'язаною, в основному, з професійними аспектами юридичної діяльності [57].

На думку А. Овчинникової, концептуалізація правової культури в сучасній загальнотеоретичній юриспруденції та філософії права має недоліки, які виходять далеко за межі наукового дискурсу та пошуку нових шляхів до розуміння цього надскладного поняття. Можна говорити, що недоліками більшості сучасних досліджень правової культури є: відсутність переконливої комплексної методологічної основи розгляду права в контексті його культурного виразу, що пов'язано з багатогранністю базових понять «право» й «культура»; невизначеність сфери існування та змістовного наповнення правової культури, внаслідок чого в одному випадку мова йде про правову культуру в цілому, в іншому – про правову культуру суспільства, в третьому – про правову культуру особистості; відсутність якого-небудь переконливого та методологічно коректного обґрунтування структури даного поняття [84].

Розгляд права як феномена культури виявляє природну дихотомію в процесах його функціонування, яка залежить від факторів, що найбільш адекватно описані в термінології, запропонованій А. Бергсоном [195]. Ця термінологія сьогодні загальноновизнана й широко використовується: мова йде про «традиційне суспільство» та «відкрите суспільство».

Власне кажучи, це запитання можна звести до персоніфікації як вираження цінності кожної людини, кожної особистості. Тут, звісно, плідотною видається культурно-історична схема, яка має граничне вираження у протиставленні понять

«Схід» і «Захід» як культурних ареалів, перш за все, в ставленні до людини, цінності її життя, ставлення до її творчих потенцій і ролі в організації соціуму.

Вертаючись до термінології Бергсона-Поппера, ми маємо справу з «традиційним» і «відкритим» суспільством, а значить із якимись принципами і розвитком, і протиставленням тоталітарній моделі суспільства. У цьому сенсі культура залежна від суспільства, але вона ж і визначає його, формує його глибинні шари, ідеї. Правова культура, як і культура загалом – духовне явище. Та й у змісті самої правової культури виявляються її матеріалізовані об'єктивовані елементи, за якими ми вивчаємо історію правової культури та судимо про неї. Серед таких елементів – видатні пам'ятки права: Habeus Corpus act, наполеонівські Code Civil і Code Penale, Декларація незалежності США 1776 р., Декларація прав людини та громадянина 1789 р., яка складає й донині частину діючої Конституції Франції. Правова культура не існує спекулятивно. Вона виникає чомусь і для чогось. Подібно до того як фізична культура має своєю метою підтримання здоров'я людей, культура праці переслідує створення сприятливих умов виробництва та, як підсумок, підвищення виробництва праці та якості виробленого продукту. Метою правової культури є впорядкування вчинків людей, забезпечення стабільності в суспільстві та захист особистості від усякого свавілля, від кого б воно не виходило [195].

Безсумнівно, першочергова проблема, пов'язана з побудовою сучасної концепції правової культури, міститься в пошуку висхідних точок, постулатів, спираючись на які можна створити якісну філософсько-правову конструкцію правової культури. Саме в цьому зв'язку спір про те, в якому сенсі треба розглядати правову культуру, в чому її зміст, як вона співвідноситься з іншими гранично широкими правовими поняттями (право, правова реальність, правове життя, правова система) – це одна з найбільш комплексних, глибоких і неоднозначних проблем сучасної юриспруденції. В юридичній літературі часто зустрічається думка, що правова культура – це елемент правової системи, який представляє

собою соціальний феномен, що відображає, породжує та моделює правове життя в усьому його різноманітті. У цьому контексті важливо визначити, як співвідноситься категорія правової системи з поняттям «правова культура». Так, А. Овчинникова пише про несамодостатність правової системи, що обумовлює необхідність існування якоїсь мета системи. Саме подібного роду мета системою, яка включає в себе правову систему та визначає її найбільш суттєві якості та властивості, виступає правова культура [84].

Р. Коттеррелл запропонував найбільш повний критичний аналіз терміну «правова культура». На його думку, «все, що стосується правових інститутів і змістовного боку права, слід розглядати у взаємозв'язку з тими соціальними умовами, які їх породили. У цьому сенсі право – це дійсно вираження культури». Тим не менш, Коттеррелл не готовий прийняти термін «правова культура», якщо його не можна диференціювати серед інших форм соціального контролю чи нормативної діяльності. Лавіруючи між «безкомпромісним правовим плюралізмом», у якому «право практично зливається з іншими соціальними нормами», та надто вузьким, гранично спрощеним розумінням державного права, Коттеррелл шукає золоту середину, беручи до уваги взаємний вплив культури й права та зберігаючи при цьому розуміння специфіки правових форм і доктрин.

Розглянемо найбільш поширені методологічні підходи до розуміння правової культури. Змістом першого із зазначених підходів – т.зв. «вузького» – є визнання правової культури системою духовно-правових цінностей, таких як правові знання, правові переконання, правові уявлення, а також світоглядно-правових орієнтацій, які відображаються у правовій свідомості людей і органічно поєднані з їх соціально-правовою активністю щодо освоєння та творення суспільно-правового буття. Найчастіше вузький підхід використовується для розкриття змісту поняття правової культури особи як сукупності правознання особи (когнітивний елемент), оцінки нею правових явищ (аксіологічний компонент) та поведінки (діяльнісний компонент). Широкий підхід навпаки, охоплює погляди на правову культуру як на усе позитивне, що створило людство у правовій сфері.

У широкому розумінні правова культура – це сукупність найсуттєвіших результатів правового досвіду суспільства, відображення відповідного рівня правосвідомості, юридичної науки, якості законодавства, правової освіти, правореалізаційної практики, професіоналізму правоохоронних органів тощо. Прикладом визначення поняття правової культури з позицій широкого підходу, на нашу думку, є дефініція, сформульована А.

Скуратівським, а саме: правова культура – це інтегральна характеристика правового розвитку суспільства і складових частин його соціальних, етнічних, конфесійних груп, прошарків та індивідів. Зазначене поняття охоплює: правову систему, практику функціонування права і законодавства; правові установи; правові цінності, правосвідомість[121].

Важливим у сучасному теоретико-правовому дискурсі є соціологічний підхід до тлумачення поняття «правова культура», який дозволяє показати специфіку правової культури, виходячи з передумови про те, що правова культура - це, в першу чергу, система суспільних інститутів, які формуються на основі тих чи інших цінностей, які розділяють або не розділяють люди та їх об'єднання.

Соціологічний підхід до правової культури використовується для пояснення природи правової культури, виходячи з розробок соціологічної науки. Представники соціологічного підходу розглядають правову культуру на двох рівнях: по-перше, як характеристику розвитку правових явищ на певному етапі розвитку суспільства; по-друге, як якісну характеристику сприйняття права та правової поведінки окремої особистості. Думається, застосування соціологічного підходу до правової культури заслуговує на розгляд, оскільки він дозволяє об'єднати філософський категоріальний інструментарій і соціологічну методологію. Одним із популярних різновидів соціологічного підходу є так званий діяльнісний підхід. Відповідно до нього правова культура розкривається, перш за все, в системі артефактів, утворених у результаті юридичної активності людей і їхніх об'єднань і, що важливіше, – в самій цій активності. Так, К. Горобець вважає, що правова культура на практиці є не тільки результатом, а й способом діяльності, й у цьому смислі духовна правова культура розуміється як спосіб мислення, норми та стандарти поведінки, а стосовно особистості відображається в її ментальності [24].

У вітчизняному правознавстві проблематику юридичної діяльності активно розробляє С. Гусарев. Він переконаний, що діяльнісний підхід повинен стати основою для розроблення теорії юридичної діяльності як перспективного дослідницького напрямку [27].

Діяльність як предмет дослідження потрапила в сферу наукового інтересу тільки в XVIII ст. завдяки представникам німецької класичної філософії, котрі розглядали її як спонтанну активність свідомості, яка не пов'язана нормами логіки та рефлексії, а створює основу для різних норм людської поведінки. В другій половині XX ст. спостерігається підвищення уваги дослідників до методологічного принципу діяльності, згідно якому увага

акцентується на ролі діяльності як на пояснюючому факторі в дослідженнях людини чи окремих сфер його життя, що надає діяльній парадигмі особливу методологічну цінність і евристичність. Використання принципу діяльності в сучасному правознавстві обумовлене соціальною природою і призначенням права, діяльністю соціальних суб'єктів, які реалізують свої права, свободи, обов'язки, тим самим забезпечуючи життя праву. Так, правові дослідження держави, його окремих форм пов'язуються з функціонуванням влади, основою здійснення якої є людська діяльність. Історико-правові дослідження державності також спираються на аналіз діяльності конкретних людей, суспільних і політичних об'єднань. Тому принцип діяльності, як ведуча ідея та методологічна установка, передбачає виявлення причинних зв'язків між подіями в суспільстві через їх детермінацію предметній діяльності людей. С. Гусарев також запропонував категоріальний ряд діяльнісного підходу: рух, активність, соціальна активність, поведінка, дія, діяльність, принцип діяльності, метод діяльності, методика діяльного підходу, середина діяльності, структура, ціль діяльності, результат і т. д. Автор визначив і обґрунтував їх зміст, пізнавальні можливості, доцільність і особливості використання в рамках теорії юридичної діяльності [27].

Принцип діяльності, таким чином, незмінно лежить в основі соціологічного підходу до правової культури. Саме в діяльності, на думку його прихильників, знаходять своє вираження цінності правової культури, які виявляються мертвими та незатребуваними, якщо не будуть вплетені в низку вчинків і розумових актів людей, котрі намагаються реалізувати себе в правовій сфері.

Ілюструючи це судження, можна навести приклад використання соціологічного підходу В. Завальнюком, який наголошує, що правова культура – це різновид загальної культури, яка складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності, при цьому правова культура включає лише те, що є в правових явищах відносно прогресивного, соціально корисного та цінного. У вузькому сенсі вона включає не тільки результат, а й спосіб діяльності людей, проявляє себе в їх образі мислення, нормах і стандартах поведінки, в широкому сенсі правову культуру суспільства можна визначити як ступінь розвинутості та ролі в даному суспільстві права, правосуддя, законності, ставлення до права державних органів і суспільної свідомості [34].

Одним із принципових висновків соціологічного підходу є те, що правова культура представляє собою явище, яке розглядається з двох позицій: по-перше, як

характеристика рівня розвитку правових явищ на певному етапі розвитку суспільства (правова культура суспільства); по-друге, як якісна характеристика сприйняття права та правової поведінки окремої особистості (правова культура особи). З точки зору соціологічного підходу правова культура характеризує якісний стан правового життя суспільства але, на відміну від філософського підходу, ця якісність існує не абстрактно, а підлягає вельми точному розрахунку й навіть вимірюванню. Цієї позиції дотримується також П. Рабінович, котрий розглядає правову культуру в якості специфічного соціального явища, яке може бути сприйнятим як якісний правовий стан особистості та суспільства, який є невід'ємним компонентом цивілізованості та правової держави [112].

На позиціях соціологічного підходу стоїть також І. Коваленко, котра говорить про правову культуру як про якісний стан життя суспільства, який виражається в доступному рівні вдосконалення правових актів, правової та правозастосовчої діяльності, правової свідомості та правового розвитку особистості, а також ступеню свободи її поведінки та взаємної відповідальності держави та особи, які позитивно впливають на соціальний розвиток і підтримку умов існування суспільства. Учена вважає правильним виокремлювати чотири характерних форми прояву правової культури в житті суспільства: правові ідеї, правові норми та інститути, правові спільності та правові вчинки [47].

Також про правову культуру говорять як про якісний стан правового життя суспільства, яке характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом і рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосувальної практики, законності й правопорядку, правової освіти, також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини.

При цьому якісний стан правового життя суспільства аналізується через аналіз стану підсистем, які його складають. Зокрема, до таких систем відносять правову культуру особистості та правову культуру суспільства. Характерними в зв'язку з цим є протиріччя між загальним розумінням правової культури та правової культури особи, в яку включають: знання та розуміння права, здатність особи тлумачити зміст норм права; повага особи до права, заснована на особистій впевненості в його ефективності як засобу регулювання суспільних відносин; звичка здійснювати свої вчинки відповідно до приписів правових норм; уміння

особи використовувати в своїй діяльності правові знання, реалізовувати та захищати свої суб'єктивні права та законні інтереси, виконувати юридичні обов'язки; висока правова активність особи в сприянні реалізації правових приписів, розуміння нею необхідності протидіяти правопорушенням. З одного боку, ми маємо правову культуру, яка є своєрідним показником правового розвитку конкретного суспільства, а з другого – «ідеального» громадянина, котрий має виключно високу правову культуру. При такому підході виникає парадоксальна ситуація: якщо правова культура – це виключно позитивне явище, показник правового прогресу, представляє систему правових цінностей, які склалися в суспільстві, то правокультурні індивіди не можуть існувати, оскільки не всі знають право, вміють його застосовувати, тлумачити, не в кожного індивіда є навички правової поведінки. Більше того, якщо одним зі «зрізів» правової культури є саме право, яке буває небездоганним, правозастосовча практика – неефективною, а правотворчість – несистемною та хаотичною, то можна говорити про існування неправокультурних суспільств.

Не можна не погодитися з представниками соціологічного підходу до розуміння правової культури в тому, що правова культура є показником якісного стану правового життя, однак це не означає, що на цьому її теоретико-методологічне та практичне значення вичерпується. Розглядаючи правову культуру тільки як якісний стан правового буття, ми констатуємо тільки зовнішній прояв цього явища, в той час як коріння правової культури міститься в правосвідомості, тобто – в людині. Саме в цьому моменті найбільш яскраво проявляється відмінність соціологічного підходу до правової культури від філософського. Дійсно, якщо правова культура має рівні, її можна виміряти, немає необхідності вибудовувати якусь стабільну статичну шкалу, як це пропонують прихильники філософського підходу.

Для визначення рівня правової культури в соціологічному підході використовують поняття правокультурності. Правова культура виступає системою ціннісно-нормативних і інформаційних компонентів правової реальності, виражається в системі смислів і артефактів, утворює специфічну особисту та суспільну правокультурність. Правокультурність – це сукупність усіх позитивних форм і компонентів правової реальності в їх реальному функціонуванні, вона

втілює в собі досягнення правової думки, юридичної техніки та правової практики.

Категорія правокультурності, введена М. Воппенко, достатньо суперечлива, тому необхідним є провести чітку межу між правовою культурою та правокультурністю. Автор цієї категорії виходив із міркувань про правову культуру виключно як про систему правових цінностей, направлених на прогресивний розвиток суспільства та людства. Однак у такому разі до правової культури не можуть входити ті елементи правового життя суспільства, які протирічать гуманістичним цінностям (наприклад, страта) й цінностям правової держави (наприклад, бюрократизм), що знову ж повертає нас до європоцентризму філософського підходу.

К. Волинянка стверджує, що правова культура суспільства є специфічним соціальним явищем, яке охоплює елементи правової системи в їх реальному функціонуванні та направлене на прогресивний розвиток особистості. Правова культура пронизує право, правосвідомість, правові відношення, законність і правопорядок, законотворчу та правозастосувальну діяльність і виступає своєрідним критерієм визначення ефективності розвитку права. Правокультурність при цьому розглядається як специфічний зріз і рівень правосвідомості, законності, законодавства та юридичної практики, а також правових інститутів, які характеризуються їх відповідністю цінностям людської культури на даному етапі розвитку суспільства [16].

Не заперечуючи цінність проаналізованих підходів до розуміння правової культури у цілому, зазначимо, що, на нашу думку, вузьке розуміння правової культури ускладнює її розмежування з поняттям правової свідомості, а широке розуміння ускладнює її розмежування з поняттям правової системи. Крім того, слабким місцем зазначених підходів є те, що вони передбачають чітке окреслення предмету правової культури, який складно визначити без розв'язання питання про сутність права. Більшість авторів, здійснюючи аналіз поняття правової культури, відзначають, що сферою її реалізації є матеріальна та духовна.

У першому випадку правова культура визнається складовою соціальної культури суспільства, сукупністю правових норм, правових установ, інституцій та результатів їх діяльності. Таким чином, з позицій матеріального підходу правова культура розглядається передовсім як правотворча діяльність. Вона не має власної предметності, а виступає одним

із аспектів загальнолюдської культури. Слабким місцем зазначеного підходу, на нашу думку, є те, що він не охоплює інші важливі види юридичної діяльності, приміром, правозастосовну, правореалізаційну тощо. Тобто, зі змісту правової культури виключається уся репродукційна, відтворююча, духовна діяльність.

Альтернативним розумінням поняття правової культури є «духовний» (ідеологічний) підхід, відповідно до якого зазначене поняття визнається складовою духовної культури особистості. Прихильники зазначеного підходу вважають, що духовний аспект правової культури є пріоритетним, він проявляється на когнітивному та аксіологічному рівні. Проте, слід погодитися із Т. Бачинським, що при розгляді правової культури лише з точки зору «духовного розуміння» постає питання щодо ототожнення понять «правова культура» і «правова свідомість», і лише наявність діяльнісного елементу дозволяє провести їх розмежування. Критична оцінка широкого і вузького, матеріального і духовного підходів обумовлює необхідність поєднання їх найцінніших якостей у межах інтегративного, комплексного, підходу, що є досить поширеним у сучасній юриспруденції. На нашу думку, саме з позицій інтегративного підходу формулюють дефініцію «правова культура» І. Яков'юк, коли визначають її як систему позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики, виступає внутрішньої духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності.

Наразі детальне обґрунтування у більшості робіт знаходять аксіологічний та філософський підходи до розуміння правової культури. Якщо виходити з того, що аксіологія – це конкретно-наукова система знань про походження, вектори і стадії зміни цінностей та множинність форм їх реалізації, то такий підхід передбачає, передовсім, оцінювання корисності та значимості правової культури для особи та суспільства. Відповідно, у межах аксіологічного підходу правова культура розглядається як система правових цінностей, що увібрали в себе передові досягнення юридичної культури людства.

Одне із вдалих визначень поняття правової культури з аксіологічних позицій, на нашу думку, належить Т. Бачинському, а саме: правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством

правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності [7].

Прихильники філософського підходу розглядають правову культуру як явище у системі найважливіших цивілізаційних координат. Наприклад, Р. Сербін визначає правову культуру як категорію філософії права, що характеризує зумовлене природним правом, усім соціальним, духовним, політичним, економічним ладом правове життя людини і людства, що полягає у досягнутому рівні правової діяльності, правосвідомості та рівні правового розвитку суб'єкта і забезпечує верховенство права у суспільному житті, дієвість гуманітарних принципів справедливості, свободи і гуманізму, людини як вищої соціальної цінності, захист її честі і гідності, а також гарантованість державою, міжнародними інституціями захисту прав і свобод, загальнолюдських цінностей [115].

Слід зазначити, що наразі у юридичній науці існують чимало інших методологічних підходів до розуміння правової культури, зокрема, антропологічний, соціологічний, якісний, функціональний, інформаційно-семіотичний, соціально-антропологічний та інші. Більшість із них так чи інакше «прив'язані» до певної парадигми права, що має вираження у природній, нормативістській, соціологічній, історичній концепціях (теоріях) праворозуміння.

Серед останніх праць, в яких проаналізовано сучасні підходи до розуміння правової культури, хочемо виділити наукові статті І. Когут та Л. Макаренко. Так, І. Когут усі підходи до вивчення правової культури розділила на чотири групи за основним фокусом дослідження: 1) підхід, який вивчає правосвідомість (суб'єктивний); 2) підхід, який досліджує ціннісний аспект правової культури (аксіологічний); 3) підходи, в межах яких можна вивчати практики (діяльнісний та технологічний); 4) підходи, в межах яких можна вивчати стан правової культури на певному етапі (філософський, соціально-антропологічний, антропологічний, інформаційно-семіотичний)[49], а Л. Макаренко традиційні підходи (антропологічний, аксіологічний, філософський та соціологічний) доповнила системним, структурно-функціональним, діяльнісним та комплексним[68]. Розширення переліку методологічних підходів до дослідження правової культури засвідчує позитивні тенденції у цьому напрямі. Але не усі дослідження підходів до розуміння правової культури завершуються визначенням дефініції останньої.

Солідаризуємось із позицією В. Качура у тому, що проблема визначення поняття «правова культура» і надалі залишається актуальною. Оскільки правова культура є різновидом загальної культури та уособлює собою синтез права та культури, необхідно визначати правову культуру як специфічний спосіб організації та розвитку правової життєдіяльності учасників суспільного життя в конкретних історичних умовах, що визначає правову орієнтацію та правову позицію суб'єкта і проявляється у правових цінностях [44].

Підсумовуючи зазначене, приходимо до висновку, що поняття правової культури є багатовимірним і багатоаспектним, тому застосування якогось одного методологічного підходу до його розуміння не може розкрити сутності феномену правової культури. Відтак, у процесі визначення правової культури та виокремлення її основних рис, виявлено, що методологічну платформу сучасних теоретико-правових досліджень правової культури вітчизняними вченими, складають принципи людиноцентризму та гуманізму, а також діяльнісного підходу, що обумовлює можливість розглядати її у аксіологічному та соціологічному вимірах. Наразі у вітчизняній юридичній науці існує кількості визначень поняття «правова культура», проте усіх їх можливо звести до кількох основних методологічних підходів, а саме: широкого та вузького; матеріального та духовного; аксіологічного, та соціологічного. Зауважимо при цьому, що у межах кожного із зазначених підходів можливо виділити дрібніші, конкретизованіші теорії та концепції правової культури, кожна з яких заслуговує на увагу.

Вважаємо, що у процесі дефініції поняття «правової культури» та визначенні її основних рис за сучасних умов розвитку юридичних знань найбільш раціональним є використання комплексного підходу, який сполучає найбільш важливі характеристики усіх інших підходів, тому здатен найкращим чином розкрити сутність поняття правової культури. Саме з такої позиції слід підходити до характеристики цього поняття, де її виокремлюючи сукупність чинників, аксіологічного та функціонального рівня, що характеризують рівень правосвідомості, правовідносин, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності і правопорядку. Проте, зазначене визначення також не ідеальне, оскільки воно не розкриває глибинної сутності правової культури, не враховує сучасну парадигму розуміння права як міри свободи і справедливості. З урахуванням зазначеного, вважаємо, що визначення поняття правової

культури обов'язково має містити відповідь на питання щодо сутності права.

1.2. Елементи правової культури

З метою виокремлення базових елементів у структурі правової культури, її характерних рис, у сучасному теоретико-правовому дискурсі використовують феноменологічний або семіотичний та системно-структурний підходи до аналізу цього поняття. З точки зору прихильників феноменологічно-семіотичного підходу право як складний культурний феномен існує в різних пластах, рівнях і структурних зрізах суспільної реальності. Однак ключовою у цьому підході можна виокремити тезу про те, що право існує не в формі об'єктивної реальності, а інтерсуб'єктної, бо найважливіша риса будь-яких культурних явищ – у їх вираженні назовні посередництвом мови як «символічної форми».

Саме мовні аспекти правової реальності є, з нашої точки зору, тими важливими елементами, які роблять її рухливою в плані культури та людської свідомості, тому що будь-яка зміна культурного «фону» дії права невідворотно приводить до переосмислення його функцій, призначення та загальної направленості. Обов'язкове включення права в суспільну культуру є показником загального рівня інтегрованості суспільства й визначає, зокрема, специфіку мови права та побудови правової системи.

В рамках феноменологічно-семіотичного підходу до правової культури вона розуміється як сфера ідеального, тобто того, що в собі містить і суще, й належне, всі продукти правової творчості людей і суспільства: символів, ідей, смислів, відповідно з якими складається ставлення людини до дійсності, вибудовується правове буття суспільства. Таким чином, фундаментом цього підходу до правової культури виступає твердження, що вона втілює засоби, способи та результати людської та суспільної діяльності в правовій сфері [109].

Ключовим об'єктом аналізу правової культури з точки зору її семіотичної концепції, в рамках означеного підходу, виступає артефакт. Як артефакти правової культури розглядаються феномени, створені людиною та суспільством у правовій сфері: від почуттів до предметів, засобів і способів діяльності. При цьому артефакти знаходяться не тільки поза людиною, а й також імпліцитно

функціонують в ній, саме з них індивід бере смисли, мотиви та значення своєї правової поведінки. Правова культура, таким чином, – це одночасно світ смислів, які людина вкладає в свою свідомість, і поведінка [40].

Іншим важливим зрізом правової культури в рамках феноменологічно-семіотичного підходу виступає світ знаків. У правовій сфері функціонують, передусім, такі знаки як правові акти. Інформаційно-семіотична концепція культури вироблена й бере свій початок із робіт відомого лінгвіста й культуролога Р. О. Якобсона [159]. Згідно з його ідеями, необхідними складовими знакової ситуації виступають: адресант (особа, котра передає інформацію), адресат (особа, котра отримує інформацію), повідомлення, текст (знаковий засіб, який містить код) і код (визначена система правил, яка дозволяє інтерпретувати інформацію).

Сьогодні концепція Р. О. Якобсона суттєво впливає на розуміння правової культури, яка все частіше сприймається як правова інформація (сукупність регулятивів, цінностей і знань у сфері правової реальності), яка накопичується, зберігається та передається в суспільстві завдяки знаковим системам, які створюють люди. Таким чином, правова культура являє собою складну рухливу комунікативну систему, яка тісно інтегрована в загальну соціальну культуру. Будучи, як і будь-яка інша комунікативна система, ціленаправленою, вона повністю в своїй внутрішній організації та функціонуванні визначається метою. Адресантом і адресатом можуть виступати будь-які суб'єкти в правовій сфері, зміст повідомлення при цьому може розглядатися як суб'єктивне право, міра належної поведінки, юридичний обов'язок. Тексти розглядаються як правові акти, в яких ці права та обов'язки сформульовані, а також інші юридичні значимі тексти – артефакти, до яких можуть бути віднесені не тільки дії, документи, події та ситуації правового характеру, а й усе, що так чи інакше служить засобом трансляції культурних кодів: це можуть бути й літературні твори, й кінематограф, і фольклор.

Такий погляд на правову культуру, з нашої точки зору, дозволяє не тільки показати її зануреність у загальний контекст культури, оскільки засобами відображення правової культури стають не тільки юридичні тексти, а й тексти художнього типу; інформаційно-семіотична концепція наближає правову культуру до її феноменологічного сприйняття, тому що її комунікативна складова стає домінуючою. Якщо для правової культури інформаційно-семіотична парадигма

дозволяє розкрити деякі основоположні аспекти її буття, серед іншого – показати її зміст, то з правом як таким усе набагато складніше.

Правова культура, безумовно, виступає певним тлом, контекстом, в якому відбувається інтерпретація змісту права. Іншими словами, зміст права також може бути представлено в різних аспектах, зокрема можуть бути виділені: нормативний елемент змісту права, ціннісний елемент змісту права, а також суб'єктний, інформаційний, комунікативний, поведінковий, ідеологічний елементи змісту права. Зазначений плюралізм змісту права означає, що зміни в змісті права не можуть обмежуватися якимось одним аспектом змісту права. Більш того зміна одного з елементів змісту права ще не означає змін в інших аспектах права. Дисгармонія різних елементів змісту права призводить до неспроможності механізму дії права, його соціальної неефективності і особистої непотрібності, підміні права іншими соціальними регуляторами суспільних відносин [40].

Елементи правової культури у рамках феноменологічно-семіотичного підходу розкриваються шляхом аналізу структури концептів правової культури, що передбачає їх розгляд як багат шарових феноменів, коли на кожному новому кроці розуміння їх смислу розкриваються все нові інтерпретації. Поверхневим шаром концепту виступає його буквальний зміст. Наприклад, якщо звернутися до такого концепту як закон, то його буквальний зміст виражений у понятті (закон – це офіційний акт-документ, прийнятий законодавчим органом держави відповідно певної процедури, який регулює найбільш важливі сфери суспільного життя). На цьому рівні концепт правової культури, по суті, тотожний поняттю.

Як пише С. Кравченко, правові поняття структурно й змістовно виражаються в мовних формах визначення, судження, згорненого судження й т. ін. Використовуючи семантичні та синтаксичні характеристики правових понять, можна виявити їх співвідношення з фактами та умовиводами – двома найважливішими елементами їх структури. При цьому прагматика правових понять виводить на їх використання як термінів у межах тієї чи іншої правової теорії, правової системи, правової ситуації.

Тобто, існування концептів правової культури на рівні понять веде до їх прагматизації – до включення в професійну юридичну мову. Наступним шаром концепту є пасивний, чи історичний. Цей шар концепту має дві основні

характеристики. По-перше, він знаходить своє вираження в колективному позасвідомому, існує в латентній сфері мислення. По-друге, тут важлива історична пам'ять про концепт. Так, продовжуючи розгляд концепту «закон», важливо звернути увагу на притаманне українцям зневажливе ставлення до законодавства як до такого, що обслуговує інтереси можновладців. Це пасивне сприйняття концепту вкорінене в гіперактивній законотворчій діяльності 90-их років минулого віку, що призвело до виникнення великої кількості нормативних колізій і низької якості законів, у яких завжди були наявні лазівки для широких інтерпретацій. Пасивний шар концепту правової культури визначається також особливими стереотипними формами правового мислення. Стереотипний рівень сприйняття концептів правової культури відображає найбільш типові, звичні, актуальні цінності та переконання. Але стереотиповість цього рівня виявляється передусім у тому, що суб'єкт завжди діє ситуативно й локально, і в своїх оцінках і ціннісному осмисленні завжди наперед орієнтований на ту чи іншу систему цінностей: в його свідомості завжди існує деякий масштаб прийнятної поведінки, адекватної тій чи іншій правовій ситуації. Орієнтація на ті чи інші ціннісні стереотипи відбувається в контексті особистої культури людини. Саме від її ціннісного ставлення до форм свого буття (соціального, культурного, політичного й т. д.) залежить особистісна ієрархія цінностей – від того, який смисл людина вкладає в поняття природи, суспільства, культури та людини, якими функціями їх наділяє та які бачить між ними взаємозв'язки та загальні закономірності розвитку як окремих частин складної системи буття, так і її цілісності [25].

Найбільший інтерес, між тим, представляє активний, чи актуальний, шар концепту правової культури. В ньому знаходять своє вираження культурні конотації концепту в тій соціальній ситуації, яка характеризує його наявне буття. Для активного шару концепту найбільш характерними є вже не апелювання до традиції, а пошук новацій у розумінні правових смислів. Продовжуючи розгляд концепту «закон» у контексті його активного шару, можна звернути увагу на те, що сучасні дослідники констатують «протяжність» догми права, її рухливість і схильність до ситуативних трансформацій [112]. Утрата догмою права своєї стійкості, по-перше, означає кризу сучасної правової нормативності. Цю кризу називають також інфляцією права, яка виражена в невідповідності кількості

правових нормативів соціальним потребам людини та суспільства, коли кількість нормативно-правових актів переходить усі розумні межі. Криза нормативності веде до втрати легітимності та ігноруванню загальнообов'язковості законів. Ці процеси визначають актуальний зміст концепту «закон» у сучасній правовій культурі.

У співвідношенні права та справедливості відомою є «формула Радбруха»: правові розпорядження неможливо визнавати дійсним правом, якщо вони настільки очевидно суперечать фундаментальним принципам справедливості, що суддя, який побажав би їх застосувати замість права, сформував би не право; коли несправедливість закону стає нестерпною, він мусить відступити перед справедливістю. Важливим є також лінгвістичний зв'язок понять права та справедливості, який бере свій початок з римської юриспруденції. Справедливість частіше за свободу чи формальну рівність розглядається як основна правова цінність, в окремих випадках навіть констатується, що справедливість в принципі можлива лише в праві. Однак частіше сповідується позиція, що справедливість є, передовсім, моральною вимогою до права, критерієм розмежування права і неправа. У зв'язку із цим констатуються відмінності між моральним та правовим розумінням справедливості. Якщо правове розуміння справедливості має своїм корінням принцип таліону, то моральне засноване на позитивній формі «золотого правила» етики, які хоча і є логічно пов'язаними, але при цьому неможлива редукція від одного до іншого (Р. Г. Апресян). Таким чином, правове розуміння справедливості може відрізнятися від морального, навіть в межах одного суспільства, а подекуди і в межах оцінки однієї і тієї ж ситуації. Проблема справедливості як концепту правової культури розглядається, у тому числі, з точки зору можливості чи неможливості існування несправедливого права як феномена [112, с. 6]. Підкреслюючи відносність норм справедливості, Г. Кельзен наполягав на тому, що оцінка певного діючого правопорядку як несправедливого не є достатньою підставою для того, щоби не визнавати цей примусовий порядок правопорядком. Дещо пом'якшуючи цю позицію, Г. Харт вказував на те, що «право слідує за мораллю» в тому сенсі, що справедливість формує мінімум природного права у праві позитивному, тобто зв'язок між правом і справедливістю є бажаним, хоча й не є при цьому логічно необхідним. З аксіологічної точки зору показав зв'язок права та справедливості Р. Дворкін, розвиваючи концепцію права

як цілісності, відповідно до якої правова система в цілому не може бути несправедливою, хоча й можуть бути несправедливими окремі правові норми. Свобода традиційно розглядається як один із фундаментальних концептів правової культури. З точки зору лібертарно-юридичної філософсько-правової концепції розвиток права розглядається як загальноісторичний процес розгортання ідеї свободи. Оскільки право з цієї позиції розглядається як єдино можлива соціально інституціоналізована форма свободи, то право не може створювати умови для несвободи, оскільки за таких обставин воно перетвориться на неправо. Відтак право сприймається як інституціоналізована форма свободи людської особистості, система гарантій її автономності. Визначаючи межі забороненого, право тим самим закріплює сферу автономії. Однак з точки зору цінності свободи право не завжди відповідає уявленням про автономію особистості на рівні правової реальності.

Часто право розвивається як сфера несвободи. Відповідно до цього виділяються лібертарні та потестарні суспільства (В. О. Четвернін), критерієм розмежування яких є відповідність ідеї свободи та її втілення в праві. Проблемною при визначенні зв'язку між правом і свободою є також множинність трактувань свободи. Екзистенціалістична та постмодерністська філософія сформулила ідею «втечі від свободи», в якій право іноді трактується як спосіб несвідомого вибору людиною несвободи. Протиставлення індивідуалізму та колективізму в розумінні свободи також створює перепони для досягнення права як форми існування свободи (тим більше як єдино можливої форми). Формальна рівність як концепт правової культури часто розглядається у зв'язці з ідеєю свободи, як один із факторів її інституціоналізації в суспільстві. Формальна рівність може розумітися в двох значеннях: як фундаментальний логічний принцип дії права (одні й ті ж суб'єкти підпадають під дію одних і тих самих правових норм), і як такий концепт правової культури, що визначає однаковість юридично наданих свобод та можливостей. Зв'язок свободи з формальною рівністю виражається в тому, що формальна рівність людей є передумовою реалізації ними своєї індивідуальної свободи. Отже, право, в якому не встановлюється формальна рівність, не відповідатиме ціннісному змісту свободи. Сучасні інтерпретації ідеї рівності розширюють її зміст, додаючи до формального аспекту рівності аспект результативності, коли має місце створення реальних можливостей для членів

суспільства конкурувати з іншими його членами, причому з достатніми шансами на успіх - шляхом нейтралізації соціальної нерівності через право. Тобто, рівність як цінність виступає критерієм оцінки права не лише з точки зору надання рівних можливостей, але й з точки зору створення умов для можливого досягнення рівного результату. З цією умовою в сучасному праві надаються додаткові можливості тим суб'єктам, які не мають змогу скористатися формальною рівністю в повному обсязі. Доповненість формального аспекту справедливості результативним дозволяє розглядати рівність як концепт правової культури, що має вираження у правозастосуванні («до однакового стався однаково, до різного стався порізно»). Ідея рівності як цінності часто трактується з позицій, відповідно до яких основними змістовними ціннісними елементами права виступають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, за допомогою яких і досягається формальна рівність суб'єктів права [110].

Важливо підкреслити опосередковану функцію мови права при формуванні концептів правової культури. З феноменологічної точки зору мова грає роль індикатора, «називач» явищ: річ не може мислитися як дещо самостійне до тих пір, поки не отримає своє найменування. Звідси формування концептів правової культури не може протікати однаково в різних суспільствах, так як смислові та синтаксичні особливості мови права незмінно накладатимуть свій відбиток на сприйняття цих концептів. У цьому проявляється найважливіша властивість концептів правової культури: вони виступають свого роду обмежувачем простору правової культури, оскільки в них фіксуються межі правокультурного. Все, що не знаходить свого відображення в цих концептах, або відмирає, або залишається в сфері неправа, яке, будучи сферою посідання свободи та свавілля, не приймає інституціоналізацію як стійку форму пояснення реальності. Концепти правової культури незмінно позитивні, хоча це й не виключає можливість їх критичного осмислення. Вони, будучи складовими правової культури, так само мисляться в розрізі статичності й динаміки, їх активний шар часто піддається трансформаціям саме завдяки критиці. Важливу роль відіграє формалізація концептів правової культури, тобто резервування за ними того смислу, який в рамках певної дискурсивної системи розглядається як найбільш раціональний з точки зору досягнення очікуваного результату. Така формалізація може відбуватися різними шляхами, однак одним з найбільш переконливих підходів є, як видається, підхід Л. Розена, який в рамках юридичного позитивізму виробив ідею витіснення.

Структура правової культури була і залишається предметом розгляду для

вітчизняних теоретиків права. Так, М. Кравчук, зокрема, до структури зазначеного поняття відносить: 1) знання про право; 2) ставлення до права; 3) навички правової поведінки [58].

На думку О. Макеєвої, елементами структури правової культури є: 1) правові тексти (акти-документи, тексти юридичного змісту); 2) правова діяльність (теоретична, практична); 3) правова свідомість (її когнітивний, емоційний, настановний елементи); 4) суб'єкти-носії (суспільство, класи, нації, народності, колективи, окремі індивіди) [70].

Своєю чергою, аналізуючи структуру правової культури, професор К. Волинка наголошує на багатогранності зазначеного поняття та вважає, що правова культура проявляється у правових культурних орієнтирах, творчій діяльності з їх реалізації та в отриманих позитивних результатах. Відповідно, до її складу вчений відносить: 1) систему правових норм як особливих правил поведінки, які зовні виражені у вигляді певних нормативно-правових актів (їх рівень зумовлює рівень правової культури); 2) сукупність правовідносин, тобто суспільних відносин, врегульованих за допомогою правових норм; 3) сукупність суб'єктів права; 4) правосвідомість суб'єктів; 5) режим законності та правопорядку [16].

Розглядаючи правову культуру як різновид загальної культури, Л. Авраменко вважає, що її структуру становлять духовні й матеріальні цінності, які належать до правової дійсності і не мають власної предметності [1]. На думку О. Скакун, правова культура є системою правових цінностей (форм, норм, приписів та інститутів, розумінь і настанов), які відображають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства, особи [119].

У науковій праці Г. Попадинець до елементів системи правової культури суспільства віднесено: а) якісний стан юридичної охорони захисту прав і свобод людини; б) ступінь впровадження у практику суспільного і державного життя принципів верховенства права і правового закону; в) рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, засвоєння ними цінності права, основних прав і свобод, правових процедур вирішення конфліктів; г) досконале як за змістом, так і за формою законодавства) стан законності; д) ефективність роботи правозастосовних, зокрема, правоохоронних органів; е) стан розвитку юридичної науки [93]. Досить значним ступенем об'єктивації та узагальнення

характеризуються погляди на структуру правової культури М. Целуйка. Так, у структурі правової культури як поняття науковець виділяє: а) правову свідомість; б) правові відносини; в) законність і правопорядок; г) правомірну діяльність суб'єктів; ґ) право; д) державно-правові інститути; е) юридичну техніку; є) юридичні акти. Складниками правової культури суспільства М. Целуйко вважає: а) рівень розвитку правової свідомості; б) рівень розвитку правової діяльності; в) рівень розвитку системи правових норм. Елементами структури правової культури індивіда, на думку дослідника, є: а) ідейно-теоретичні правові уявлення; б) позитивні правові почуття; в) творча діяльність індивіда у правовій сфері [140].

Відтак, у загальній теорії права під правовою культурою розуміють якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини. Щодо структури правової культури, то вона має складний характер, складовими якої можна вважати право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, правотворчість, правореалізацію та інші елементи правової системи, що відображаються як у поведінці людини, так і в її свідомості.

Правова культура суспільства складається з таких найбільших правових елементарних утворень, як:

- система правових норм як особливих правил поведінки, що зовні відображені у системі нормативно-правових актів та конкретизуючих їх актів індивідуального регулювання;
- сукупність правовідносин, тобто суспільних відносин, що врегульовані за допомогою правових норм і складаються з юридичних прав і обов'язків;
- сукупність суб'єктів права (фізичних, зокрема і посадових осіб, державних та інших організацій, соціальних груп, соціальних спільностей);
- правосвідомість – система духовного відображення правової дійсності;
- режиму законності і правопорядку – стану фактичної впорядкованості суспільних відносин, врегульованих за допомогою правових засобів.

На види правова культура поділяється за такими критеріями:

1. За суб'єктним складом: – правова культура суспільства – охоплює усі

правові явища у динаміці їх розвитку, характеризується та визначається станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини та громадянина, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності та юридичної практики; – правова культура окремих колективів або соціальних груп – своєрідне поєднання правової культури суспільства та правової культури окремих осіб, які утворюють ці колективи; – правова культура особи – похідна від правової культури суспільства залежить від досвіду особи, рівня її освіти, наявності правових навичок і правомірної поведінки. Відповідно правова культура особи складається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності.

2. За рівнями та глибиною пізнання правових явищ: – побутова – характеризується невисоким рівнем узагальнення правових знань, які використовуються особами у повсякденному житті, у міру реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків; – професійна, притаманна особам, які спеціально займаються правовою діяльністю, мають глибоке знання законодавства, правильне розуміння принципів права і механізму правового регулювання, професійне ставлення до права та практики його застосування; – теоретична – формується у науковців-правознавців як сукупність наукових знань про сутність права, механізм правового регулювання. Ці різновиди правової культури формуються у процесі правового виховання населення шляхом набуття позитивних уявлень, поглядів, цінностей, почуттів та емоцій.

3. За характером існування: – відкрита, тобто така, що взаємодіє з іншими правовими культурами, сприймаючи її надбання; – замкнута – та, що уникає взаємодії з іншими правовими культурами, обмежуючись власними надбаннями як єдино правильними.

4. За характером прояву: – зовнішня правова культура, змістом якої є юридична діяльність та її наслідки; – внутрішня – особисті переконання, почуття та уявлення про правові категорії. Традиційно правову культуру прийнято поділяти на дві окремі категорії: правову культуру особи і правову культуру суспільства. Правова культура особи – це властивість, що характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і умінням їх виконувати. Структура

правової культури особи включає: – правову освіченість (інформованість) – знання правових норм (пізнавальний, інформаційний аспект), презумпція знання закону; – поважне ставлення до права – переконаність у необхідності і соціальної корисності правових норм, “віра в право”, вироблення орієнтацій на правові цінності і настанови, на використання правових засобів задоволення потреб та інтересів; – уміння підкорити свою діяльність вимогам правових норм – правомірно поводитися, реалізовувати суб’єктивні права і юридичні обов’язки, користуватися правовим інструментарієм – законами та іншими актами [115].

Зміст правової культури особи включає: - правосвідомість; - правове мислення; - правомірну поведінку; - правову активність. Правова культура суспільства – це сукупність чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності й правопорядку, структура якої є не лише багатоаспектною, а й багатогранною, яка складається з багатьох елементів. Одним із них є досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту основних прав і свобод людини та громадянина. Показником такого стану необхідно вважати: наявність демократичного, гуманістичного, справедливого законодавства, його відповідність міжнародним правовим стандартам у сфері прав людини; існування ефективних національних правових засобів та процедур для захисту конституційних прав і свобод; реальна можливість звернутися до міжнародних правових інституцій – Європейської Комісії з прав людини, Європейського Суду з прав людини. Не менш важливим елементом правової культури суспільства є ступінь впровадження у практику суспільного і державного життя принципів верховенства права і правового закону. Важливим показником їх реалізації є обмеження державної влади правом, відповідність законам підзаконних нормативно-правових актів. Підсумовуючи зазначимо, що шляхом синтезу обох проаналізованих підходів до визначення структурних елементів правової культури це явище існує як об’єктивно-суб’єктивна реальність, тобто така що створена людиною, сконструйована нею в процесі повсякденної взаємодії з іншими індивідами. Разом з тим вона також є екзистенційним продуктом людської діяльності, завдяки якому ця реальність змінюється, відтворюється і взагалі існує. Індивіди, в ході й за допомогою своїх повсякденних практик, взаємодій, прагнучи адаптуватися до навколишнього середовища, пояснити та освоїти різноманіття соціального досвіду, тим самим, об’єктивують власну суб’єктивність (цінності, змісти) у продуктах своєї діяльності, доступних як їм самим, так й

іншим суб'єктам в якості елементів загального для всіх світу права.

Суспільна правова культура, у подібній перспективі, постійно утворюється інтерсуб'єктивно (спільно), конструюється членами суспільства в процесі соціальної взаємодії, практики традиційних методів розуміння й осмислення навколишнього світу, екстерналізується як існуюча поза ними й незалежно від них, тим самим знаходячи певний ступінь об'єктивної фактичності. У ній проявляються як феномени соціокультурного буття, «реальні» настільки, наскільки є змістом «репрезентативної культури», «колективних уявлень» людей – усвідомлюються, визнаються, підтверджуються ними, враховуються при визначенні ситуації взаємодії, а головне реалізуються в конкретних учинках, поведінкових практиках, і формують ту або іншу конфігурацію соціального правопорядку.

Таким чином, структуру концепту правової культури можна уявити з точки зору поєднання понятійного, пасивного (історичного) та активного (актуального) елементів, кожний із яких розкриває нові грані буття концепту. При цьому змістовний бік концептів правової культури складають смислові та ціннісні аспекти правового буття. Іншими словами, правова культура, яку розглянули як систему концептів, постає в якості каркасу, глибинної структури правової сфери, визначаючи місце права в загальному контексті культури, способи й схеми правового мислення, а також сприйняття ключових правових інститутів і норм.

Можна зробити висновок, що розгляд правової культури крізь призму її елементів – це актуальний і методологічно перспективний шлях розуміння права з позицій його феноменологічної природи. Саме в контекстах правової культури як найважливіших елементах інтерсуб'єктної реальності права отримують своє вираження ті смисли, які визначають його форму, зміст і дію. Система концептів правової культури є набагато більш складною і залежить від безлічі факторів, які неможливо охопити навіть в рамках найбільш фундаментальних досліджень. Вони утворюють свого роду смислову сітку, в межах якої суб'єкт права інтерпретує свій особистий досвід, і ця сітка може складатися з зовсім різних елементів навіть в межах одного суспільства. Наприклад, доволі важко відшукати в системі концептів української правової культури такі концепти як толерантність, правова визначеність, конституційність, плюралізм тощо. Натомість усе ще зберігають свою актуальність концепти традиційності, війни, протизаконності тощо. Принципово важливими для філософсько-правового дискурсу є такі концепти правової культури як справедливість, свобода і рівність. Зв'язок права і справедливості є однією з ключових тем

у філософії права, оскільки в європейській філософсько-правовій традиції домінує уявлення про право як втілення справедливості. Як концепт правової культури, справедливість означає пропорційність, співмірність, еквівалентність не лише на рівні нормативного регулювання, але й на рівні індивідуальних правових актів. Ідея еквівалентності трактується як центральна для права, а серед усіх ціннісних засад права справедливість посідає центральне місце.

1.3. Зв'язок правової культури з іншими соціальними категоріями

Правова культура, відображаючи різні сторони життя суспільства на різних історичних етапах його розвитку, тісно пов'язана із соціальними категоріями, які на практиці еволюційним шляхом набувають статусу норм та здійснюють вплив на її формування і, як наслідок, процес регулювання суспільних відносин. На сучасному етапі дослідження зв'язку правової культури з іншими соціальними категоріями не зводиться лише до правосвідомості громадян суспільства, а визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечується верховенством права у суспільному житті, правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

У загальній теорії права під правовою культурою розуміють якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини. З метою характеристики особливостей зв'язку правової культури з різноманітними соціальними категоріями, важливо визначити поняття власне соціальних норм у системі соціальних категорій, і розкривши їх регулятивний характер, показати яким чином вони впливають на процес формування і розвитку правової культури.

Зокрема, науковець Т Костецька розкриває сучасні філософсько-правові погляди на проблему дослідження зв'язку правової культури з іншими соціальними категоріями. Дослідник аналізує філософсько-правові аспекти, які становлять теоретико-методологічну основу правової культури, показують право як феномен

культури, акцентують увагу на його гуманістичній природі. Правова культура розглядається ними, як феномен, що «...поєднує соціальні ідеали і практику, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності» [56]. Ці дослідники також акцентують увагу на тому, що правова культура тісно пов'язана із загальною культурою народу, ґрунтується на її основних засадах і відображає рівень її розвитку. Тому «...завдання розвитку правової культури, – стверджують автори, – і є завданням запровадження в законодавство, у практику застосування закону всього того, що характеризує право як величезну соціальну цінність, явище загальнолюдської культури» [59].

Правову культуру як “невід’ємну частину загальної культури, що становить систему правових цінностей...” (форм, норм, приписів та інститутів), розуміння і настанов, які відображають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства. Дослідниця зосереджує увагу на динаміці правових культур, їх взаємозбагаченні. Показником такого прогресу є інститут прав людини, закріплений у міжнародних актах, а універсалізм прав людини – надбання правової культури людства [60].

Як різновид загальної культури розглядає правову культуру Л. Авраменко. На її думку, правова культура складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності і не мають власної предметності. Творець, носій і реалізатор правової культури – особа. Правова культура – це спосіб діяльності і, в цьому розумінні, вона постає як спосіб мислення, норми і стандарти поведінки, включає лише те, що є прогресивним, соціально корисним і цінним [1].

Основна мета соціальних норм у тісному синтезі із правовою культурою полягає у забезпеченні системності суспільних відносин, упорядкованості, організованості, спрямованості на соціально корисний результат. Через механізм дії цих норм здійснюється відтворення соціальної системи. Об’єкт дії розглянутих норм – поведінка та діяльність індивідів, соціальних об’єднань, предмет – організація суспільних відносин. Поява соціальних норм відбулася з відокремлення в суспільному житті різних сфер, відносини всередині яких регулюються відповідними нормами. Існує чимало класифікацій соціальних норм. Виділяють види таких регуляторів суспільних відносин: звичай; традиція; моральні, релігійні, політичні, корпоративні норми. Призначення соціальних норм полягає у захисті соціуму, самозбереженні суспільної системи. Вони виробляються

суспільною системою під час соціальної еволюції для захисту від зовнішніх і внутрішніх чинників руйнування. Соціальні норми є засобом орієнтації людської діяльності, засобом контролю за цією діяльністю. Кожен вид соціальних норм – це певний еталон поведінки у сфері суспільного життя, що визнається суспільством. Кожен із цих видів норм має вплив у певній сфері впливу. У соціальних норм немає чітких меж, вони постійно взаємодіють одна з одною. Одні соціальні регулятори слугують певними «контролерами» при впливі інших соціальних регуляторів. Ця контролююча функція соціальних приписів перешкоджає різним зловживанням і сваволі [23]. Ефективність регулятивного впливу соціальних норм, на наше глибоке переконання, які власне є тими соціальними категоріями, що перебувають у перманентному зв'язку із правовою культурою, підвищується тією мірою, в якій абстрактні вимоги, що висуваються людині, відповідають внутрішнім переконанням людей. При розбіжності вимог, закріплених у соціальних нормативах і внутрішніх імперативах людини, виникає не тільки внутрішній конфлікт у індивіда, а й знижується ефективність впливу таких соціальних регуляторів.

Найбільш древній соціальний регулятор – звичай, який є правилом поведінки, що увійшло в звичку внаслідок багаторазового повторення в конкретній сфері суспільних відносин. Дія звичаю забезпечується переконанням людей у необхідності певного варіанта поведінки. Сила звичаю полягає в тому, що закріплений стереотип поведінки перевірений часом і поширений серед соціальної групи. Відповідно до розвитку системи звичаїв очевидно є неможливість задовольнити потреби людей, що постійно зростають, у забезпеченні узгодженого досягнення спільної мети. Із появою права та створенням певних санкцій за невиконання звичаїв зростає роль звичаю як регулятора соціальних відносин. Згодом це призвело до виникнення звичаєвого права. Правовий звичай є санкціонованим державою правилом поведінки, що затвердилася в суспільстві як простий звичай унаслідок повторюваності. Правовий звичай перетворюється у норму (ст. 7 «Звичай» Цивільного кодексу України) [179].

Такий звичай визнається державою як загальнообов'язкове правило. Звичаї і традиції розрізняються за сферою поширення: звичаї належать певному народу, території, традиції поширюються на сферу діяльності або соціальні інститути. Традиції є сформованими принципами побудови певної соціальної системи, що відображають національну специфіку розвитку таких систем, є основою для розвитку права у виді

накопичених правових цінностей. Вказані цінності надають ефективність функціонування національної правової системи. Відсутність письмового закріплення, засобів і способів забезпечення реалізації традицій, недостатнє охоплення багатьох державних питань суттєво зменшує потенціал як соціального регулятора. Традиції у суспільному житті людини, охоплюючи правову сферу життя суспільства, відіграють важливу роль, вони сприяють застосуванню накопиченого правового досвіду на практиці, включенню правових традицій у механізм правової системи. Прикладом взаємодії права і традицій може слугувати те, як традиції вплинули на розвиток правової системи. В основі традицій є особливості рис національного характеру народів, що населяють державу [6].

Одним із найбільш значущих соціальних регуляторів є норми моралі, в яких викладено порядок поведінки, що регулює людські відносини, виходячи зі сформованих уявлень про правильне, справедливе та несправедливе. А. Литвинюк зазначає, що мораль і право – головні регулятори поведінки людей. Співвідношення між ними складне і включає взаємозв'язок єдності та відмінності [80]. Мораль є регулятором суспільних відносин, здатним чинити сильний вплив на широке коло соціальних об'єктів. Норми моралі ефективні у разі добровільного дотримання людиною. Це внутрішній регулятор суспільних відносин. Моральне регулювання передбачає наявність певних моральних ідеалів, систему моральних норм і різні форми соціального контролю. Іноді норми моралі переймає право, закріплюючи їх у системі в ролі правових норм. Взаємодію права та моралі можна розглянути на прикладі сфери здійснення правосуддя, діяльності правоохоронних органів. Наприклад, під час вирішення конкретних справ фактичні обставини справ оцінюються з погляду не тільки юриспруденції, а й моральності.

Особливо важливою морально-етичною категорією і водночас соціальною цінністю, яка безпосередньо впливає на процес формування та виступає метою реалізації правової культури особи, є свобода. Саме тому особливості зв'язку цієї аксіологічно детермінованої соціальної категорії із правовою культурою заслуговують детальної характеристики.

На думку М. Цвіка, зміст права й водночас його мету становить поєднання свободи кожного із свободою всіх. Характер такого поєднання залежить від особливостей суспільних відносин, які склалися в конкретно-історичних умовах. Право у такому випадку виступає як

відповідна характеру цих відносин міра свободи. Ця міра має бути легітимована, тобто відображати інтереси і волю суб'єктів суспільних відносин». Оскільки право є фактором, що реально забезпечує форми, види і межі реалізації людиною свободи, то свобода стає сутністю права, «але свобода не будь-яка, а певним чином визначена і забезпечена. Та свобода, яка складається з можливості робити все, що забажається, є ілюзією свободи, свавілля [17].

Справжня свобода, на думку М. Требіна, пов'язана з необхідністю та об'єктивними законами розвитку суспільства, а тому реалізується відповідно до цих законів. Право можна назвати тим простором - соціальним, духовним, політичним, в якому людина реалізує свою свободу, не порушуючи свободи інших суб'єктів суспільного життя. Право не просто загальний масштаб чи рівна міра свободи індивідів. Вільні індивіди - суть і зміст права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, не може бути і якихось дійсно індивідуальних правових та інших суб'єктів права, дійсно правових законів і правових відносин у суспільстві в цілому і в конкретних сферах правової діяльності. Там не може бути демократичної правової культури [106]. У дійсності свобода знаходить своє практичне втілення в певних формах, нормах і процедурах суспільної і державно-правової життєдіяльності, у способах взаємодії людей, оскільки в соціальному житті свобода значима не як дещо містичне, недосяжне, позбуте реальних верифікованих якостей, а, навпаки, як певний тип відносин, що реалізуються у відповідній формі державного устрою (з характерними для неї системою парламентаризму, розподілом влади, демократичними виборами тощо), в соціальних інститутах (власність, політичний плюралізм та ін.), в домінуванні правопорядку, головуванні правового закону тощо. Іншими словами, свобода в соціальному житті представлена в правових формах. Вона знаходить відображення в ціннісно-нормативній правосвідомості і правовій культурі особистості й соціуму в цілому.

Для українського суспільства, що практично не мало позитивного історичного досвіду права як свободи, в правовій свідомості і правовій культурі якого традиційно домінували, з одного боку, установки на авторитарно-тоталітарне безправ'є, а з другого - анархічні ідеали, роки розвитку без колишнього тоталітарного пресингу в умовах хоча й нерозвиненої, не повної, але вже майже реальної правової свободи постали досить ефективним періодом формування

правосвідомості і правової культури населення, які засновані на розумінні внутрішнього взаємозв'язку права і свободи. У правовій свідомості і правовій культурі українських громадян у все більшій мірі відображається розуміння правової природи такої соціальної цінності як свобода. Вона сприймається як можливість діяти в межах сталого правопорядку. Хоча в правовій свідомості значної частини українського населення свобода все ще асоціюється з такими термінами, як «самостійність», «ініціатива», «вибір», «відповідальність» та ін. Для них вільна людина - це та, хто може самостійно вирішувати свої проблеми; має право вибору; може сама планувати своє майбутнє, розраховуючи тільки на свої сили; незалежна в своїх судженнях, оцінках; має свою думку, навіть якщо вона відрізняється від загальновизнаної та ін. Розглядання цінності свободи в правовій свідомості і правовій культурі українських громадян в термінах «воля від» і «воля для», вказує, що перевага стає на боці тих, хто сповідує «воля від» (тобто не бажаючих «вписуватися» в межі суспільних, у тому числі і правових норм і вимог), а не на боці тих, для кого свобода – це «воля для» (тобто воля для творчості як головного стрижня людського життя) [14].

Це говорить про те, що запропонований курс на рух українського суспільства до західної інституціонально-правової свободи як до «воля для», тобто до свободи, що направлена на творчий індивідуальний розвиток, дуже слабо корегує з розумінням сенсу і цінності свободи, що укорінене в українському менталітеті, в масовій правовій свідомості. Для українського населення більшого значення мають такі елементи індивідуальної свободи, як стабільність життя і впевненість в завтрашньому дні, наявність роботи і своєчасне отримання заробітної платні, безкоштовна освіта, медичне обслуговування тощо. Свобода частіше пов'язується з простором соціально-економічним, чим з політичним або суто правовим. Значущим соціальним регулятором є норми релігії. Вони виражаються у конкретних джерелах, релігійних книгах. У нормах визначається порядок організації та діяльності релігійних установ, регламентується діяльність віруючих, ставлення до Бога, взаємини з людьми. Інтенсивність релігійного впливу на соціум залежить від історичного етапу розвитку суспільства, регіональних і національних особливостей. У певний період набуло поширення канонічне право, але воно не виступало в ролі повноцінної системи, діючи лише як доповнення до світського права і регулюючи окремі питання, які не охоплювалися світським

правом. Релігійні норми посилювали правовий вплив, а право закріплювало особливе значення релігійних норм.

І. М. Луцький зазначає, що у Конституції України, морально-етичні та релігійні норми висвітлені у повному обсязі. Вони регламентують і забезпечують державні гарантії у дотриманні соціальних прав та свобод людини, права на свободу віросповідань. У Конституції визначаються поняття моральності суспільства та моральної шкоди, що засвідчує проникнення поняття моралі в усі сфери суспільно-політичних відносин [31].

У системі соціальних норм виокремлюють такий регулятор суспільних відносин, як політичні норми – правила поведінки, що регулюють відносини між людьми з приводу участі в політичному житті, формування політичного курсу, публічної політичної влади. Ці норми пов'язані з питаннями публічної влади, мають яскраво виражену політичну спрямованість. Вони можуть знаходити закріплення в статутах політичних партій і громадських рухів, в інших документах, пов'язаних із політичною діяльністю. Політичні норми регулюють участь народу в формуванні державної влади, відносини держави й інших елементів політичної системи суспільства. Правові акти часто створюються відповідно до заданого політичного курсу [98]. Правова культура має узгоджуватися з політичними нормами. Особливо це важливо в економічній сфері, оскільки більш динамічна за властивостями політика пов'язана з економікою, швидше реагує на зміни, що відбуваються в економіці. Право інертніше за природою, для ефективності функціонування та розвитку економічних відносин воно має спиратися на політику. Однак не варто розглядати право виключно як інструмент політики. Політика держави поза правом неможлива. Основні елементи політики отримують закріплення в праві.

У Конституції фіксуються політичні права громадян. Право утворює правову основу політики, тієї частини, в якій закріплені нормативні приписи. Потрібно згадати про взаємодію таких регуляторів, як правова політика, що представляє діяльність державних органів та інститутів громадянського суспільства щодо створення ефективного механізму правового регулювання та використання різних юридичних засобів із метою забезпечення прав і свобод людини та громадянина, формування правової державності та високого рівня

правової культури. Її можна розглядати як інструмент вирішення завдання держави щодо вдосконалення та розвитку правової системи.

Реалізація правової політики відбувається за кількома напрямками в правотворчості, в застосуванні права, розвитку правосвідомості та правової культури. Важливим видом соціальних норм є корпоративні норми, що представляють правила поведінки, які встановлюються різними організаціями в їх актах. Це особливий різновид соціальних норм, що регулюють відносини між членами, структурами організацій. У цих нормах визначаються цілі, завдання та функції структур організації, компетенція підрозділів організацій, права та обов'язки членів організації.

На думку О. Петровської, корпоративні норми – це система формально визначених, спеціально встановлюваних компетентними органами об'єднань учасників суспільних відносин і обов'язкових для їхніх членів правил поведінки, що виражають колективну волю членів зазначених організацій та є регуляторами внутрішніх організаційних і деяких зовнішніх (на основі функцій, переданих органами держави) відносин, дотримання яких забезпечується внутрішнім переконанням і охоронними заходами суспільного, а в окремих випадках – державного впливу [109]. Однак сфера дії порівняно з правом обмежена. У законодавчих актах закріплюється порядок створення організацій, їх види, інші аспекти діяльності юридичних осіб, право підтримує та підсилює дію корпоративних норм.

Разом з тим, з позиції статичного визначення особистості, саме поняття «соціалізація особистості» може здатись досить суперечливим (не досить коректним), оскільки особистість, як така, вже зумовлює наявність певного рівня правової культури, певного рівня правосвідомості, тобто, деякого рівня соціалізованості, а процес соціалізації розглядається як формуючий особистість. Таким чином, поняття соціалізація може позначати або процес вторинної соціалізації (ресоціалізації) індивіда, або воно ототожнюється з поняттям «формування особистості». В такому випадку соціалізаційний процес обумовлюється певними часовими, віковими межами. В підходах, що склались раніше, це й було зафіксоване через обмеження періоду соціалізації дитинством (концепція психоаналізу) або юністю (західні соціально-психологічні школи).

Динамічна ж концепція особистості зумовлює розгляд її соціального розвитку, набуття передусім певного рівня правосвідомості й правової культури як перманентно притаманного протягом всієї життєдіяльності індивіда.

Правова культура як система духовно-моральних, соціальних категорій та правових цінностей виражається у досягнутому рівні розвитку правової дійсності, нормативних правових актах, правосвідомості, відповідно до яких формується законослухняний спосіб життя і здійснюється правове регулювання суспільних відносин, що встановлюють режим правопорядку у країні.

Смислове поле категорії «правопорядок» традиційно розглядається у поєднанні із законністю, здебільшого як похідне від законності. Сприйняття правопорядку як наслідку, результату законності не тільки деформує розуміння соціальної зумовленості та цінності правового впорядкування суспільної життєдіяльності, неадекватно перебільшує значущість законності у співвідношенні “законність і правопорядок”, але й поширює етатизм на рівень правових явищ, життєво важливих для суспільства загалом, знижує масштаб значущості правопорядку як соціальної і особистісної правової цінності. Це збіднює і сприйняття усієї правової реальності, бо за межами її осягнення залишаються соціальні підґрунтя, і характеристики правопорядку як соціально- правового феномена, буття якого корелюється на рівні основ усієї соціальної системи регулювання суспільних відносин і забезпечення цілісності соціуму. Правова культура суспільства залежить також від рівня розвитку правової свідомості населення, тобто від того, наскільки глибоко засвоєні такі правові феномени, як цінність прав і свобод людини, цінність правової процедури під час вирішення спорів, наскільки інформовано в правовому відношенні населення, його соціальні, вікові, професійні та інші групи, яке емоційне ставлення населення до закону, суду тощо. Зрозуміло, що правова культура суспільства багато в чому залежить від рівня розвитку і якості правотворчої діяльності щодо створення законодавчої основи життя суспільства.

Правотворчою діяльністю повинні займатися компетентні особи з дотриманням демократичних процедур і принципів. Невід’ємним елементом правової культури суспільства є рівень розвитку усієї системи юридичних актів, тобто текстів документів, в яких виражається і закріплюється право цього суспільства. Найважливіше значення для оцінки правової культури суспільства має система законодавства. Важливий загалом і рівень розвитку усієї системи

нормативно правових актів, починаючи від законів, актів центральних виконавчих органів влади і закінчуючи актами місцевих органів влади і управління. Будь-який юридичний акт повинен бути правовим, тобто відповідати пануючим у суспільній свідомості уявленням про справедливість, рівність і свободу. Закон повинен бути досконалим і з точки зору його форми: бути несуперечливим, по можливості коротким і обов'язково ясным і зрозумілим для населення, містити визначення основних термінів і понять, бути опублікованим в доступному для населення джерелі тощо. Правова культура передбачає певні знання вихідних начал, основних положень чинного законодавства та уміння ними користуватися. Не маючи необхідних знань про правову систему держави, чинне законодавство, громадяни не можуть реалізувати свої права та обов'язки, захистити свої інтереси. Правова культура, виступаючи компонентом правової свідомості та буття в їх органічній єдності, поєднана не тільки з відображенням усього суспільного буття, але і з активним зворотним впливом на нього. Проявом ставлення особистості та суспільства до права, законності є правосвідомість як частина правової культури. Правосвідомість формується під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів суспільного розвитку. На нього впливають не тільки історичні та соціальні процеси, а й геополітична ситуація в державі і духовна сфера суспільства. Якщо правова система функціонує в умовах законності, свободи, соціальної справедливості, поваги до права, то це сприяє росту правосвідомості усіх суб'єктів. Дуже часто під правовою культурою розуміють рівень правосвідомості, тобто знання людьми права, їх ставлення до закону, суду. Але насправді правова культура - щось більше, ніж правосвідомість. Вона передбачає доволі високий рівень правової свідомості. Правова культура - це не просто те чи інше відношення до правової дійсності (правосвідомість), але насамперед шанобливе ставлення до права. Поняття правової культури значно ширше, ніж поняття правосвідомості, хоча часто правову культуру розуміють як правову свідомість. Переважно між ними існує тісний зв'язок, але правосвідомість є тільки одним з необхідних елементів правової культури. Правосвідомість – певний різновид суспільної та індивідуальної свідомості людей. Високий рівень правосвідомості включає і знання права, і розуміння значення права в житті суспільства. Ставлення людей до права є одним із показників правової культури. Власне завдяки зв'язку правової культури з

іншими соціальними категоріями інтенсифікується процес правової соціалізації особистості. Правова соціалізація є невід'ємною складовою загальної соціалізації особистості. Таким чином, правову соціалізацію можна визначити як перманентний процес залучення людини до правовідносин, формування в неї правосвідомості та правомірної поведінки. Варто також погодитися з В. Головченком і О. Потьомкіним, які розглядають правову соціалізацію як «... процес, завдяки якому люди навчаються думати і вести себе відповідно до засвоєння та активного відтворення соціально-правового досвіду, набутого в умовах спілкування з іншими людьми і суспільством в цілому, а також різних видів суспільно-правової дійсності» [21].

Правова соціалізація людини детермінується багатьма чинниками різних рівнів. На макрорівні (рівні всього суспільства) формування правової культури зумовлене характером національної правової системи, типом політичного режиму, домінуючими соціально-економічними відносинами, змістом національної культури, яка виникла в процесі історичного розвитку суспільства. На мезорівні (рівні великих соціальних груп) – місцем тієї чи іншої групи в соціальній структурі суспільства, особливостями її соціального та правового буття. На цьому рівні на людину великий вплив чинить соціально-професійне середовище, яке зумовлює Теорія та історія культури (філософські й культурологічні виміри) формування відповідного рівня правосвідомості та відповідного типу правової поведінки. На мікрорівні (рівні малих соціальних груп) є особливостями правосвідомості родини, трудового колективу, неформального спілкування [46].

Характерні риси зв'язку правової культури з іншими соціальними категоріями відстежуються шляхом аналізу її структури. Щодо структури правової культури, то вона має складний характер, складовими якої можна вважати право, законодавство, правовідносини, правосвідомість, правотворчість, правореалізацію та інші елементи правової системи, що відображаються як у поведінці людини, так і в її свідомості. Правова культура суспільства складається з таких найбільших правових утворень, як: – система правових норм як особливих правил поведінки, що зовні відбиті у системі нормативно-правових актів та конкретизуючих їх актів індивідуального регулювання; – сукупність правовідносин, тобто суспільних відносин, що врегульовані за допомогою правових норм і складаються з

юридичних прав і обов'язків; – сукупність суб'єктів права (фізичних, зокрема і посадових осіб, державних та інших організацій, соціальних груп, соціальних спільностей); – правосвідомість – системи духовного відображення правової дійсності; – режим законності і правопорядку – стану фактичної впорядкованості суспільних відносин, врегульованих за допомогою правових засобів [61]. На види правова культура поділяється за такими критеріями:

1. За суб'єктним складом правова культура суспільства охоплює усі правові явища у динаміці їх розвитку, характеризується та визначається станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, існуванням гарантій захисту прав і свобод людини та громадянина, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності та юридичної практики;

– правова культура окремих колективів або соціальних груп – своєрідне поєднання правової культури суспільства та правової культури окремих осіб, які утворюють ці колективи;

– правова культура особи – похідна від правової культури суспільства залежить від досвіду особи, рівня її освіти, наявності правових навичок і правомірної поведінки. Відповідно правова культура особи складається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності.

2. За рівнями та глибиною пізнання правових явищ:

– побутова – характеризується невисоким рівнем узагальнення правових знань, які використовуються особами у повсякденному житті, у міру реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків;

– професійна, притаманна особам, які спеціально займаються правовою діяльністю, мають глибоке знання законодавства, правильне розуміння принципів права і механізму правового регулювання, професійне ставлення до права та практики його застосування; теоретична – формується у науковців-правознавців як сукупність наукових знань про сутність права, механізм правового регулювання. Ці різновиди правової культури формуються у процесі правового виховання населення шляхом набуття позитивних уявлень, поглядів, цінностей, почуттів та емоцій.

3. За характером існування:

- відкрита, тобто така, що взаємодіє з іншими правовими культурами, сприймаючи її надбання;
- закрита – та, що уникає взаємодії з іншими правовими культурами, обмежуючись власними надбаннями як єдино правильними.

4. За характером прояву:

- зовнішня правова культура, змістом якої є юридична діяльність та її наслідки;
- внутрішня – особисті переконання, почуття та уявлення про правові категорії [98].

Традиційно, як ми вже зазначали, правову культуру прийнято поділяти на дві окремі категорії: правову культуру особи і правову культуру суспільства. Правова культура особи – це властивість, що характеризується загальною повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і умінням їх виконувати.

Структура правової культури особи включає: – правову освіченість (інформованість) – знання правових норм (пізнавальний, інформаційний аспект), презумпція знання закону; – поважне ставлення до права – переконаність у необхідності і соціальної корисності правових норм, “віра в право”, вироблення орієнтацій на правові цінності і настанови, на використання правових засобів задоволення потреб та інтересів; – уміння підкорити свою діяльність вимогам правових норм – правомірно поводитися, реалізовувати суб’єктивні права і юридичні обов’язки, користуватися правовим інструментарієм – законами та іншими актами. Зміст правової культури особи включає: - правосвідомість; - правове мислення; - правомірну поведінку; - правову активність.

Правова культура суспільства, як засвідчує проведений аналіз, взаємодіючи з іншими соціальними регуляторами, впливає на рівень правосвідомості, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності й правопорядку, і саме тому є належним ідеологічним підґрунтям для ефективної імплементації правових механізмів у суспільстві. Одним із них є досягнення якісного стану юридичної охорони та захисту основних прав і свобод людини та громадянина. Показником такого стану необхідно вважати: наявність демократичного, гуманістичного, справедливого законодавства, його відповідність

міжнародним правовим стандартам у сфері прав людини; існування ефективних національних правових засобів та процедур для захисту конституційних прав і свобод; реальна можливість звернутися до міжнародних правових інституцій – Європейської Комісії з прав людини, Європейського Суду з прав людини. Не менш важливим елементом правової культури суспільства є ступінь впровадження у практику суспільного і державного життя принципів верховенства права і правового закону. Важливим показником їх реалізації є обмеження державної влади правом, відповідність законам підзаконних нормативно-правових актів.

На основі проведеного аналізу зв'язку правової культури з іншими соціальними категоріями можна визначити безпосередньо місце і роль правової культури в системі соціального регулювання. Правовий вплив є дією права на людину за допомогою засобів і явищ. Саме комплексна характеристика різнопланового зв'язку правової культури переконливо доводить, що можливості права як засобу системного впливу не обмежені вузькими межами виключно регулятивного впливу. Право є універсальним інструментом виховного, мотивувального, організаційного впливу на свідомість і поведінку людини. Особливістю такого зв'язку є специфічний інструментарій соціальної імплементації правової культури. Це унікальна сукупність правових засобів, способів і методів впливу, за допомогою якої право впливає на людину та суспільство.

Необхідно зазначити, що крім суспільного, тісний зв'язок соціальних категорій із правовою культурою можна відстежувати у тому числі й на індивідуальному рівні.

Таким чином, процес формування правової культури, що забезпечується через її зв'язок з іншими соціальними категоріями, здійснюється протягом усього процесу соціалізації особистості. У сучасній вітчизняній науковій парадигмі поняття соціалізації зазвичай визначається як процес входження особистості в систему суспільних відносин, результат розвитку особистості як універсального суб'єкта діяльності. На жаль, таке поняття не повністю відображає всі ступені процесу соціалізації особистості, не повністю враховує феномен правової культури.

Процес входження людини в суспільство, включення її в соціальні зв'язки та інтеграція в різні типи соціальних спільнот відображає становлення соціальності

людини, тобто соціалізацію. В процесі соціалізації формуються соціальні якості, властивості, знання, навички, уміння людини, її культура (зокрема правова) і вона стає дієздатним учасником суспільних відносин. Здійснюється перетворення природних людських сил і потенцій суспільством, їх окультурення.

Висновки до розділу 1

Таким чином, теоретичні засади визначення правової культури характеризуються наступними особливостями:

1. При визначенні поняття «правової культури» та характеристики її головних рис важливо враховувати принципову різницю, яка притаманна природноправовій та позитивноправовій науковим парадигмам. Перша пропонує так званий «широкий підхід» до визначення правової культури як поняття, що включає духовні надбання людства та їх верифікацію за допомогою філософської та аксіологічної методології. Друга у межах «вузького підходу» послуговується соціологічною та праксеологічною методологією. Враховуючи сильні та слабкі сторони обох шкіл праворозуміння, вважаємо найбільш доцільним застосування комплексного підходу, що враховує при характеристиці головних рис правової культури сукупність чинників аксіологічного та функціонального рівня, що впливають рівень правосвідомості, правовідносин, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності і правопорядку, а також детермінують свободу і справедливість як базові цінності правової культури особи.

2. Характеризуючи елементи правової культури у межах семіотично-феноменологічного підходу до її розуміння, в якому ключова роль відводиться прагматизації мовних символів, доцільно виділяти об'єктивний та суб'єктивний рівні. На об'єктивному рівні елементами правої культури слід вважати правову діяльність, та правову свідомість, що мають еволюційний характер. На суб'єктивному, що має вирішальне значення саме у контексті формування правової культури особи, виділяють правові знання індивіда, установки на правові норми, що в результаті формують правову поведінку.

3. Зв'язок з такими соціальними категоріями, як звичай, мораль, релігія, політика, що володіють регулятивним потенціалом, відбувається впродовж тривалого процесу соціалізації особистості. Охарактеризувавши її головні етапи вдалося показати, що право є універсальним інструментом виховного,

мотиваційного, організаційного впливу на свідомість і поведінку людини. Особливістю такого зв'язку є специфічний інструментарій соціальної імплементації правової культури. Це унікальна сукупність правових засобів, способів і методів впливу, за допомогою якої право впливає на людину та суспільство. При цьому встановлено, що крім суспільного, тісний зв'язок соціальних категорій із правовою культурою можна відстежувати у тому числі й на індивідуальному рівні.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ КЕРІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

2.1. Роль освіти у формуванні правової культури

Інноваційні освітні тренди як рушійна сила сучасних політично-соціальних трансформацій демонструють глибоке проникнення у всі сфери життя, торкаючись, зокрема, питання становлення та розвитку правової культури. Однак перш ніж перейти до характеристики безпосереднього впливу правової освіти на суспільство та як наслідок на формування його правової культури, необхідно на теоретичному рівні концептуалізувати саме поняття “правової освіти” та визначити ефективні методологічні підходи до тлумачення у сучасному науковому дискурсі правової освіти та правоосвітньої діяльності.

Безпосередньо правову освіту у Національній програмі правової освіти населення визначено як комплекс заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків [68].

Поняттєво-категоріальним інструментарієм правової освіти є: правова реальність, правовий плюралізм, зміст правової освіти, правове навчання, правове виховання, правова педагогіка, правова компетенція/компетентність, правосвідомість, праворозуміння, правова культура [15].

У спеціальній урядовій програмі, яка увібрала позицію щодо тлумачення правоосвітньої діяльності кращих українських науковців, правову освіту розглядають як систему виховних і навчальних дій, спрямованих на створення умов для формування поваги до права, власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи та правомірної реалізації її громадянської позиції [104].

На думку О. Скакун, правова освіта – цілеспрямований процес правового навчання в системі освіти юридичного (професійно-правового) і неюридичного профілю, що полягає в передаванні, нагромадженні і засвоєнні знань, умінь і навичок правового характеру [96].

Саме це визначення, на наш погляд, достатньо повною мірою характеризує той фундамент, який завдяки правовій освіті закладається у розвиток правової

культури. Адже сутністю правової освіти є спрямованість на оволодіння правовими знаннями, вміннями й навичками, на формування правосвідомості особистості (аксіологічних уявлень про право), розвиток правових якостей та виховання законослухняного громадянина з активною громадянською позицією.

Однак нерідко зустрічаємо в юридичній та педагогічній літературі ототожнення поняття “правова освіта” зі схожими поняттями “правова просвіта”, “юридична освіта”, хоча кожне із них має дещо відмінний зміст і завдання. Правова просвіта – це єдина загальнодержавна система вивчення законодавства, що охоплює всі верстви населення та всіх державних службовців [55]. Вона передбачає комплекс заходів: пропаганда права засобами масової інформації (журнали, радіо, телебачення, Інтернет); видання літератури з юридичної проблематики (популярні брошури, коментарі до законів і правової практики); усна правова пропаганда (лекції, бесіди, консультації, вечори запитань і відповідей, цикли лекцій, лекторії); наочна правова інформація (стенди фотографій правопорушників, стіннівки, бойові листки тощо); вплив юридичної практики законотворчої діяльності держави, роботи судів та інших правоохоронних органів; вплив творів літератури і мистецтва, присвячених правовим проблемам, кінофільмів тощо. Тобто правова просвіта має чітке завдання – дати комплекс знань з тих чи інших питань права і законодавства, роз'яснити чинне законодавство населенню країни [95].

Проте правова освіта (навчання) є найбільш системною і як наслідок результативною формою, оскільки вона дає можливість безпосередньо долучитися до процесу передачі, накопичення та засвоєння правових знань у всіх дошкільних, загальних середніх, вищих навчальних закладах, установах підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Юридична освіта – це вже певний рівень фахової освіти, здобутий у результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння системи правових знань, поглядів, переконань, умінь і навичок; формування особи, здатної до професійно-правової діяльності. Вона забезпечує підготовку кваліфікованих фахівців у галузі права для роботи в державному апараті, судах, адвокатурі, народному господарстві, правоохоронних органах, які працюють на утвердження в суспільстві верховенства права та правової свідомості й правової культури громадян. Таким чином, правова освіта – це структурний компонент освіти в Україні, процес набуття правових знань, навичок і вмінь, формування поваги до права, закону, прав і свобод людини та громадянина, відповідних

правових орієнтацій та оцінок, правових установок поведінки [94].

Правова освіта покликана реалізувати такі цілі, як виховання поваги до права, формування власних уявлень і установок, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства, вмінь захищати права, свободи і законні інтереси особистості, здатності мислити і діяти в складних життєвих обставинах, аналізувати правові норми стосовно конкретної ситуації. Цілі правової освіти конкретизуються завданнями, що стоять перед правоосвітнім процесом. До них можна віднести: формування та розвиток правових знань у сфері державного управління; виховання поваги до права як соціальної цінності, до принципів законності; вироблення потреб та навичок активного захисту у встановленому законом порядку своїх прав, свобод та законних інтересів; подолання правового нілігізму, тобто заперечення ігнорування і негативне ставлення до права, чинного законодавства та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших людей [104].

Освіта є найважливішою складовою суспільного життя країни, необхідною умовою його стабільного розвитку. Без якісної освіти неможливий поступ держави в майбутнє, підготовка молоді до життя і праці в демократичному, правовому суспільстві, яке швидко змінюється і висуває все підвищені вимоги до рівня освіченості та вихованості підростаючого покоління. Загальносвітові й національні тенденції у сфері культури й освіти визначають освіту як ключ до подолання бідності, підвищення загального рівня вихованості, запоруку громадянського миру та стрижень стратегії розвитку держави. Ці положення є вихідними у реформуванні української освіти, здійсненні тих змін, які відповідають новим соціально-економічним і політичним реаліям розвитку нашої держави. На сьогодні практикується багатовекторність підходів до визначення інфраструктури та змістового наповнення освітньої галузі. При цьому визначальною передумовою її розвитку залишається законодавче забезпечення. В основі норм сучасного права переважають загальнолюдські цінності, і в той же час право є засобом, за допомогою якого вони реалізуються. Право, у свою чергу, наділене пріоритетом у соціальному регулюванні, оскільки через свою обов'язковість (імперативність), формальну визначеність і державну захищеність воно здатне найбільш оптимально забезпечити нормальне функціонування суспільства, що є складним соціальним організмом [82].

На нашу думку, у людства немає іншого шляху або іншого способу

вирішення глобальних проблем, що загрожують тяжкими наслідками для людського роду, як поставити в центр життя людей сучасне право. Тільки воно, право, здатне протистояти цілком можливій катастрофі, що загрожує людству в ситуації (умовах) «майбутньої анархії», «вільності», свавілля влади, тероризму. Право не обмежується роллю нормативного регулятора, воно активно впливає на соціальну сферу, спонукаючи соціальні групи, суспільство в цілому до певних форм поведінки та до взаємодії між собою, викликаючи в них певні зв'язки з суспільством. Тим самим право за посередництвом правової освіти, що є невід'ємною складовою правової культури, забезпечує включення індивідів і груп до єдиної системи соціальної організації.

Правове навчання зумовлене змістом навчального матеріалу і віковими особливостями учнів. І. Романова справедливо говорить про те, що вивчення гуманітарних предметів у школі має спрямовуватися на формування в учнів високих ідеалів, морально-правових якостей, непримиренності до аморальності, правопорушень та злочинності. Отримання певного рівня правових знань впливає на формування в особи власних ціннісно-правових орієнтацій, що безпосередньо визначає ставлення особи до різноманітних правових явищ й обумовлює її поведінку у сфері дії права. Саме від рівня та якості правового навчання залежить правове виховання і рівень правової культури та правосвідомості особи. Щоб стати реальним стимулом і регулятором правомірної поведінки, правові знання повинні перейти в ціннісні установки, отримати емоційне забарвлення, стати внутрішнім переконанням.

Однак, на думку О. Зайчука, Н. Оніщенко, результатом правової освіти є правова освіченість. Це наявність у особи сукупності правових та професійних знань, поглядів, переконань, правових установок тощо, які надають їй можливість правильно оцінити соціальну роль права як рівної міри свободи, справедливості, захисту її прав і законних інтересів. Сутність правової освіченості полягає передусім у тому, що особа знає свої конституційні права та обов'язки і відповідно до цього обирає той чи інший варіант поведінки, який не суперечить закону та характеризує її реальну підготовленість і можливість діяти зі знанням справи [85]. Освітньо-виховна політика і стратегія держави неодмінно позначається на характері правового впливу на культуру і суспільство, теоретичне осмислення проблематики якого є необхідним елементом у розумінні сутності та ролі

передусім правової освіти як одного з головних ресурсів вироблення уявлень та ставлень щодо певних важливих суспільно-політичних подій і підвищення рівня правової культури в цілому.

Розглянемо цей вплив правової освіти більш детальніше. При цьому зазначимо, що наш розгляд принципів функціонування демократичних інститутів є фрагментарним, адже мета нашого аналізу заключається в іншому – показати можливості впливу правової освіти на функціонування держави і державного апарату, а через них на формування правової культури.

Передусім, правова освіта, становлячи теоретичне підґрунтя для правового виховання, впливає на функціонування держави і державного апарату через розповсюдження знань про права і свободи людини. На слушну думку О. Фатхутдінової, правова освіта – це насамперед спілкування: спілкування педагога і учня, викладача та студента. Це комплекс суб'єктивних відносин, результатом яких повинно стати формування організаційної свідомості з тим чи іншим нахилом на професійну діяльність, на місце людини в суспільстві та суспільства в цивілізації.

Правове виховання має на меті застосування широкого спектру заходів, що здійснюється різними державними і громадськими інституціями. І в реаліях сучасності край важливим є реалізація та удосконалення системи правового виховання в усіх ланках суспільного життя. Дана ситуація пов'язана з низькою правовою культурою населення, причини якої можна окреслити через нестабільність законодавства, низька якість нормативно-правових актів, нагромадження великої кількості правових документів без економічного обґрунтування і технічного аналізу, відсутність порядку інформатизації населення щодо прийняття та тлумачення законів. На думку Н. Сухицької, це формує у суспільстві правовий нігілізм. Пересічні громадяни через брак інформованості не знають свої права, механізм вирішення проблем, не обізнані з діяльністю органів державної влади та їх повноваженнями щодо вирішення соціальних питань, систему адміністративно-правових заходів. Законодавець, приймаючи низку законів, не замислюється про життєздатність після опублікування змісту нормативно-правових актів для пересічних громадян. Саме через те відбувається у суспільстві процес девальвації права, зневажливе ставлення до законодавств, а, відтак, і неможливість дотримання норм права в повсякденній практиці [106].

Правове виховання тісно пов'язане з правовою освітою. Можна розглядати правову освіту в декількох формах. По-перше, юридична освіта у вищих навчальних закладах, по-друге, правова освіта, яка є складовою національної системи навчання і виховання. Саме ця складова несе вагоме змістовне навантаження. Правова освіта визначається необхідністю тієї соціально-політичної ситуації, в якій перебуває сучасна Україна: побудова правової держави, формування громадянського суспільства, євроінтеграція з модернізаційними процесами у правовій сфері [42].

Відтак, однією з першочергових задач постає задача правової освіти населення. Актуальність проблематики формування правової освіти пов'язано з політичною свідомістю населення, де правові норми посідають чільне місце, відсутність належного нормативно-правового забезпечення в закладах середньої і вищої освіти, якість нормативно-правових актів та їх постійні зміни та доповнення, великий масив законів, які часто є взаємозамінними та взаємовиключними.

В залежності від того, наскільки раніше відбудеться вплив правової освіти, а також від якості цього впливу, залежить знання населенням держави своїх прав і свобод та гарантій їх додержання. Як показує практика, саме незнання своїх прав в державі та невміння їх відстоювати в передбаченому законом порядку, призводить до свавілля і безкарності представників державного апарату та бюрократії. Для цих цілей передбачені відповідні аспекти правового навчання і виховання, які розкривають можливості розбудови держави, а також варіанти інших державних форм управління. Можливість порівняння особливостей функціонування державного апарату з аналогічними державними структурами в більш розвинутих демократичних державах, дозволяють населенню зрозуміти рівень досконалості функціонування державного апарату та реагувати на його свавілля або недосконалість в діяльності його органів. Саме правова освіта шляхом формування правової культури впливає на розвиток демократії в державі. Займаючись розвитком самосвідомості, прищепленням поваги до інститутів влади, правова освіта формує світогляд покоління, яке поважає культуру попередніх поколінь, особливості побудови і організації ними держави та права, правових основ державності як такої. Демократія – це не тільки влада народу, а й самоідентифікація людини як громадянина держави, в якій міжособистісні

відносини регулюються загальними законами, які не знають виключень. Закон – це та основа, довкола якої (і на основі якої) формуються суспільні відносини, відбувається соціалізація особи. Тому знання законів та служіння закону вважається відповідальною і суспільно корисною справою. З цієї причини, незалежно від сфери, в якій практикує юрист, всі без винятку юристи в США (а їх більше мільйона) приведені до присяги як працівники суду. Внаслідок цього вони несуть не тільки моральну і професійну, але і юридичну відповідальність за забезпечення законності, підтримку належного рівня професіоналізму і благопристойності; вони повинні бути чесними та добросовісними при здійсненні правового супроводу чи процесу. Підтримка цих основоположних цінностей сприяє зміцненню довіри суспільства до правової системи. Як зазначає В. Бех, правова освіта є невід’ємною частиною загальної культури громадянина, умовою формування правосвідомості. Життя в соціально- правовому суспільстві формує правову свідомість (позитивну або негативну), незалежно від того, відбувається це стихійно чи цілеспрямовано в рамках правової освіти. Але правова освіта є запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда, а не завадою, перешкодою на його шляху для реалізації своїх особистих завдань чи потреб. В сучасних умовах саме правова освіта може стати найважливішим фактором розвитку особи, становлення громадянського суспільства та демократичної правової держави в сучасній Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій злагоді між собою та з державою.

Наступним аспектом впливу правової освіти на формування правової культури є ціннісно-нормативний, що виявляється у необхідності постійного вдосконалення законів та нормативно-правових актів. Як ми знаємо, суспільство, як соціальний організм, постійно еволюціонує і вдосконалюється. Природно, в ході еволюції суспільства змінюються і правові основи його організації. В цьому процесі правова освіта в змозі через нові нормативно-правові акти, закони, впливати на функціонування держави, вдосконалювати її діяльність, змінювати та модернізувати. Правова освіта призводить до вдосконалення методик та методології правознавства, цілеспрямовано формує знання і навички соціального функціонування.

Спираючись на принципи демократизації та загальності правової освіти і виховання, правова освіта забезпечує: гуманізацію законів та інших нормативно-правових актів; пріоритетність правового знання, особливо того, яке має

відношення до формування суспільної свідомості і самосвідомості; гнучкість та різноманітність освітніх програм для різних верств населення; розвиток правового мислення і пізнавальної мотивації. У цілому, через законотворчість та законознання, про які ми будемо говорити далі, правова освіта впливає на досконалість інститутів влади, забезпечує стійкість основ державності.

Ще одним аспектом впливу правової освіти на функції є формування активної життєвої позиції, яка проявляється, в тому числі, і в громадській думці. Гласність та можливість заявити про свою громадянську позицію, вільно висловлювати свій погляд на політичні процеси в державі, на виконання норм законів з боку влади – це наслідок якісного впливу правової освіти і виховання. Потрібно знати, що можна говорити, а які висловлювання караються в судовому порядку, тобто розумітися і знати ази правознавства. Потрібно знати правові можливості органів місцевого самоврядування та органів влади, межі їх повноважень і наслідки перевищення влади або неслужбового використання влади.

За наявності ефективної правової освіти з націленістю на формування правової культури у громадян країни складається унормований існуючим законодавством (правом) і активний за характером прояву і реалізації спосіб життя. Причина цього явища полягає у тому, що активність громадян країни обумовлена організаційною свідомістю, що робить їх не тільки організованими у плані налаштування власного буття, але й здатними до організаційної дії у одноосібному вимірі і організаційної взаємодії з іншими громадянами у колективному контексті, які також наділені атрибутивними рисами самоорганізації і саморегуляції.

Розглянути ефективність формування правової культури засобами правової освіти можна, на думку М. Цимбалюка, через дослідження формування громадянської позиції особистості. Громадянська позиція кожної особистості, яка формується під впливом правової освіти, є важливою складовою організаційної свідомості особистості. В Загальній декларації прав людини вказується, що кожна людина не тільки повинна вимагати та розраховувати на допомогу з боку держави, а й має належні обов'язки перед державою, в якій тільки й можливий вільний і повний розвиток особистості. Громадянин, який хоче жити в демократичному суспільстві, який хоче бути господарем свого життя, завжди проявляє свою громадянську позицію. Така позиція вимагає насамперед відповідального

відношення до виконання громадянського обов'язку [142].

На наш погляд, дослідниця О. Фатхутдінова слушно структурує практичну сторону вияву громадянського статусу, стверджуючи, що під громадянською позицією, становлення якої відбувається під впливом правової освіти особистості, розуміють виконання наступних завдань:

1. Захист законних, соціальних, економічних та політичних прав громадян України, їх життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканості і безпеки як вищої соціальної цінності, задекларованих Конституцією України;

2. Захист громадян України від неправомірних дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень, здійснення нагляду за виконанням органами державної влади і органами місцевого самоврядування законів і підзаконних нормативно-правових актів України;

3. Допомога в розробці програм розвитку держави, регіонів, населених пунктів;

4. Сприяння розробці проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на підвищення ефективності державної влади та зміцнення місцевого самоврядування;

5. Здійснення допомоги в підвищенні якості життя населення, сприяння зміцненню національної безпеки України, а також сприяння розвитку рівноправних та взаємовигідних відносин з іншими державами. Допомога в підвищенні ролі і авторитету України в світі та європейському регіоні. [17]. Повністю солідаризуємось із позицією О. Макарової у тому, що найбільш ефективною і результативною формою правового виховання є правова освіта, тобто цілеспрямована, систематична діяльність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, спрямована на засвоєння необхідного рівня знань про державу і право, формування та підвищення рівня правосвідомості та правової культури, виховання учасників правовиховного процесу в дусі поваги до закону та прав людини [83].

Нині правова освіта не може охоплюватися лише інформаційною сферою. Вона має сприяти формуванню високого рівня правосвідомості та правової культури громадян, вихованню неухильного дотримання норм чинного законодавства, правомірної поведінки особи та здобуттю знань й умінь орієнтуватися у правовому просторі. Саме тому Українська держава потребує проведення реформи в освітній сфері, одним із напрямків якої має бути ретельне вивчення основ права усіма суб'єктами, а не лише тими, які

навчаються [75]. Правова освіта має здійснюватися у теоретичному, практичному, профілактичному, інформаційному, науково-просвітницькому та консультаційному напрямках. Важливим при цьому є створення безперервної системи правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів з наступним продовженням у загальноосвітніх, вищих та інших навчальних закладах.

Вплив правової освіти на процес формування правової культури суспільства забезпечується її органічним поєднанням із загальною середньою і професійною освітою, культурою, політичною, економічною, моральною, естетичною та іншими формами виховання; відкритістю й доступністю інформації про державу і право, про процеси у правовій сфері; систематичністю й безперервністю поширення та набуття знань своїх елементарних прав, дотримання своїх обов'язків [36]. Задля цього правова освіта має здійснюватися у теоретичному, практичному, профілактичному, інформаційному, науково-просвітницькому та консультаційному напрямках. Важливим при цьому є створення безперервної системи правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів з наступним продовженням у загальноосвітніх, вищих та інших навчальних закладах [73].

Правова освіта існує в межах певної правової культури, справляє вплив на правову культуру і випробовує цей вплив на собі. Тому вона не може обмежуватися лише наданням правової інформації, а повинна бути спрямована і на формування певного типу особистості, яка вміє застосовувати одержані знання і робить це з особливою повагою до права [93].

Саме юристи є основними носіями правової культури в суспільстві. І хоча вони не можуть бути ізольовані від усього суспільства, його культури, головна відповідальність за буття права і формування та функціонування правової культури лежить саме на них. На результуючому рівні формування правової культури їх роль як суб'єктів правовиховної діяльності виявляється як у безпосередньому впливі на правосвідомість і правову діяльність громадян, з одного боку, і своїх колег – з другого, так і у формі правового самовиховання, через постійне підвищення правової компетентності і формування морально-вольових якостей ставлення до права як «найсвятішого, що є у бога не землі» (І. Кант) [83].

Правова освіта – це структурний комплексний компонент освіти України, що являє собою: діяльність органів влади, юстиції та освіти, направленої на

розробку і запровадження напрямків, програм, рекомендацій, механізмів інформаційного та методологічного характеру з приводу забезпечення правової освіченості населення; комплекс заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття населенням правових знань та навичок; процес засвоєння правових знань, вмінь та навичок з метою формування правової свідомості, правової культури особистості для реалізації правових поведінкових установок існування соціально неоднорідного суспільства [15].

Науковиця О. Скакун зазначає, що правова освіта, як і правове виховання, являє собою процес засвоєння знань про основи держави й права, виховання в громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку [78]. Саме правове навчання (освіта) дає змогу отримати необхідні знання про існуюче право, сприяє формуванню ставлення до правових положень держави, спираючись не лише на економічні та політичні особливості, а на ціннісні, етичні, філософські та інші критерії [26].

Система вищої юридичної освіти є складною і взаємодіє з політичними, економічними, культурними та соціальними системами. Отже, в цих умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а має істотно й динамічно впливати на навколишнє середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. Усунення цих недоліків становить реальну можливість підвищити професіоналізм співробітників та результативність їхньої роботи. Для цього необхідні – нове ставлення, нові підходи, реалізація системи заходів щодо підвищення правової культури співробітників на рівень, який відповідав би міжнародним вимогам та духу часу. Вища юридична освіта має бути систематизованою і структурованою не тільки за рівнем навчання, а й за галузями права. Диференціація, що продовжується, і спеціалізація галузей права вимагають адекватного відображення в структурі і змісті навчальних планів юридичних ЗВО.

Юридична освіта – багатоаспектне явище, у зв'язку з чим, до визначення її поняття й сутності дослідники реалізують різні підходи. Л. Т. Рябовол узагальнила їх і встановила, що у наукових працях юридичну освіту розглядають як: галузь вищої освіти; освітній рівень, здобутий в результаті послідовного й цілеспрямованого процесу засвоєння системи правових знань, поглядів,

переконань, умінь і навичок, формування особи, як громадянина, здатного до професійно-правової діяльності; безперервний процес спеціалізованого теоретичного і практичного навчання, що здійснюється у закладах вищої освіти, де зосереджено висококваліфікований науковий і науково-педагогічний персонал, забезпечується поєднання навчального процесу з науково-практичною діяльністю та готуються компетентні кадри у галузі права відповідно до стандартів вищої освіти; фундамент юридичної професії, запорука професійної компетентності юриста й середовище формування нового покоління правників; один з інструментів реалізації соціальної функції права тощо [107]. Серед вступників юридична освіта продовжує користуватися підвищеним попитом. О. А. Білічак пов'язує це зокрема з тим, що диплома юриста відкриває доступ до різних професій, зокрема до таких, як: суддя, прокурор, адвокат, нотаріус. Наявність в особи вищої юридичної освіти є також умовою доступу до служби у правоохоронних органах, державної служби.

Виконання відповідних надважливих функцій, які покладаються державою на представників цих професій зумовлює особливе значення юридичної освіти в будь-якому суспільстві. Науковці суголосні, що юридична освіта відіграє особливо важливу роль для розвитку правової культури і правової свідомості суспільства, становлення правової держави та громадянського суспільства. Результати юридичної освіти відображаються у знаннях і професійних уміннях правників та впливають на правову систему держави, зокрема правоохоронну, правозастосовну та правозахисну діяльність. Надаючи консультативні послуги, фахові юристи значною мірою сприяють у правовому вихованні населення. Наразі не можна не погодитися з В. Комаровим, котрий справедливо вказує, що юридична освіта як основа формування правової культури, є визначальною для розвитку правової системи загалом. Розглядаючи вищу юридичну освіту як інституційне утворення, згаданий вчений зазначає, що вона є складовою вітчизняної системи освіти, а її змістовні елементи визначено у державних стандартах, освітніх програм та інших документах [36].

Ю. Чернецька також акцентує, що юридична освіта посідає особливе місце в системі вищої освіти, оскільки глибоко пов'язана із формуванням суспільної свідомості та правосвідомості, є запорукою розбудови України як правової та демократичної держави. Вчена наголошує, що головним завданням вищої юридичної освіти, як складової частини правової освіти населення України, є формування правової свідомості та правової культури громадян, утвердження в суспільстві

принципу верховенства права [62].

Обґрунтованим, вважаємо, є науковий підхід Л. Рябовол, згідно з яким, юридична освіта – складно-структурована система, компоненти якої перебувають у взаємозв'язках і взаємодії між собою та з оточуючим середовищем, що дозволяє розглядати систему вищої юридичної освіти у широкому та вузькому розуміннях. Компонентами системи вищої юридичної освіти у широкому розумінні є: нормативно-правові акти, які регулюють функціонування цієї освітньої системи; органи державного управління вищою юридичною освітою; нормативні акти (у т. ч. локальні) для організації освітнього процесу з галузі знань 073«Менеджмент»; мережа ЗВО, в яких надається відповідна освітня послуга; наукові установи, діяльність яких спрямована на розвиток юридичної науки як основи для відбору та конструювання змісту вищої юридичної освіти; ЗВО та наукові установи, в яких здійснюється підготовка і підвищення кваліфікації викладачів юридичних дисциплін; державні органи та суб'єкти господарювання як бази навчальних і виробничих практик студентів-правників; суб'єкти вищої юридичної освіти (викладачі та здобувачі); мета, зміст, засоби, форми, методи, прийоми, технології та результати навчання юридичних дисциплін у ЗВО. У вузькому розумінні, юридична освіта – це безпосередньо система навчання юридичних дисциплін у ЗВО, що функціонує завдяки реалізації взаємозв'язків між такими інваріантними компонентами, як: суб'єкт-суб'єктний (утворюється шляхом взаємодії основних суб'єктів навчання: студент, котрий характеризується певними пізнавальними здібностями, мотивами і стимулами до навчання, темпераментом, волею; викладач, котрого позначають професійна компетентність, готовність і здатність самовдосконалюватися, упроваджувати інноваційні технології й ефективно використовувати традиційні методи, прийоми; викладач має бути як педагогом, так і науковцем, адже, саме високий науково-педагогічний рівень професорсько-викладацького складу обумовлює високу якість підготовки студентів); цільовий (конкретне спрямування навчання, уявлення про бажані результати цього процесу в конкретних вимірах); змістовий (система знань, умінь, навичок, способів творчої та репродуктивної діяльності, цінностей, ставлень, що засвоюються студентом під час опанування змісту вищої юридичної освіти для досягнення її мети; зміст визначається у відповідному галузевому стандарті та структурований за

навчальними дисциплінами інваріантної та варіативної частин навчального плану); організаційно-технологічний (методи, прийоми, засоби, форми, посередництвом яких здійснюється організація навчання та які забезпечують засвоєння змісту юридичної освіти і досягнення мети / запланованого результату); контрольно-результативний (перевірка, оцінювання, оцінка і безпосередньо результати навчання; роль цього компонента в освітній системі полягає в тому, що саме він дозволяє встановити рівень досягнення мети її функціонування; аналіз результатів дає можливість скоригувати всі інші компоненти системи, адаптувати її до певних вимог, підвищити ефективність) [147, с. 380].

Таким чином, підводячи підсумок, слід узагальнити, що правова освіта є своєрідним підґрунтям для неухильного дотримання норм чинного законодавства, правомірної поведінки особи та здобуття знань й умінь, що дозволять правильно орієнтуватися у правовому просторі. Саме тому Українська держава потребує проведення реформи в освітній сфері, одним із напрямків якої має бути ретельне вивчення основ права усіма суб'єктами суспільних відносин, а не лише тими, які навчаються. У процесі формування правової культури суспільства одна з головних ролей відводиться правовій освіті громадян. Роль правової освіти у процесі формування правової культури полягає в тому, щоб досягти такого рівня правосвідомості та власне правової культури, коли кожен член суспільства дотримувася б соціальних правил поведінки та правових норм виключно завдяки внутрішній потребі, власним переконанням, а не під страхом примусу. Таке відношення сприяє формуванню мотивів та звичок правомірної, соціально активної поведінки. Поведінка особи має бути свідомою. Вироблення звички дотримуватися правових норм, правомірно поводитися – головне та найскладніше завдання правової освіти.

2.2. Вплив родини та соціального середовища на формування правової культури майбутнього керівника закладу освіти

Законодавство саме по собі фактично отримує своє регулятивне та аксіологічне значення через сприйняття, усвідомлення та дотримання правових норм особою, особистістю та суспільством в цілому. Зважаючи на визначальну роль правової культури у дотриманні правопорядку, постає питання щодо необхідності визначення шляхів її формування. На наш погляд, одним із системоутворюючих чинників у формуванні правової культури є набуття знань про

право, що закладається через вплив сім'ї та соціального середовища.

Розрізняють правову культуру особистості та суспільства. Під правовою культурою суспільства в науці розуміється система позитивних правових цінностей, що створюються й накопичуються суспільством під час соціально-правової діяльності; вона виражає соціальну цінність права, що втілюється у сукупності чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, стан законності та правопорядку [4].

Правову культуру особистості пропонується розглядати як усвідомлення і прийняття норм права, як бездоганну правову поведінку, детерміновану не тільки зовнішніми механізмами правового регулювання, а й внутрішніми етичними мотивами, духовними установками [120].

На нашу думку, таке визначення правової культури особистості акцентує на необхідності виконання та дотримання правових норм, виходячи саме з переконання особи у такій необхідності, що і позначає саме культуру як сукупність духовних цінностей. Також у дослідженні Г. Попадинець підкреслюється, що важливою складовою правової культури особи є її правова освіченість, поважне ставлення до права та особиста діяльність у відповідності до чинного законодавства [102].

Формування правової культури, як слушно відзначає О. Дзьобань, здійснюється протягом усього процесу соціалізації особистості. У сучасній вітчизняній науковій парадигмі поняття соціалізації зазвичай визначається як процес входження особистості в систему суспільних відносин, результат розвитку особистості як універсального суб'єкта діяльності [32].

Первинною ланкою процесу соціалізації особистості дитини за правом може вважатися родина. Загалом поняття сім'ї вживається в соціологічному та правовому значеннях. Родина в соціологічному розумінні – це союз осіб, який заснований на шлюбі, родстві, прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою [24]. Дослідниця І. Богданова розглядає родину як провідний мікрофактор соціалізації особистості, оскільки сім'я є персональним середовищем її життя та розвитку, і до основних функцій якої належать: забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда; формування статевої ідентифікації дитини; провідна роль в її розумовому розвитку; розвиток здібностей та потенційних можливостей індивіда; забезпечення дитини почуттям захищеності; формування ціннісних орієнтацій особистості;

оволодіння дитиною основними соціальними нормами [6].

В юридичній літературі у визначеннях під родиною розуміють: – союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю; союз осіб, заснований на вільному і рівноправному шлюбі, близькій родинності, усиновленні чи іншій формі виховання дитини і який характеризується спільністю життя та інтересів цих осіб, наділених відповідними правами і обов'язками; об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родстві, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами і характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей; цілісне соціальне утворення, що характеризується внутрішньою єдністю і з'єднанням частин в єдине ціле; первинний і багатогранний осередок нашого суспільства; активна соціальна група, побудована на шлюбі чи на родинних відносинах [24]. У Сімейному кодексі України визначено, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства, а також наводиться визначення складу сім'ї, до якої належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [120]. У Законі України “Про охорону дитинства” вказано, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків [130]. У реалізації визначених форм правової соціалізації, а саме стихійної та цілеспрямованої, пріоритетне місце належить сім'ї. Адже саме в цьому мікроколективі у дитини формуються перші уявлення про життя, цінності, правила. Сім'я відіграє ключову роль у моральному та правовому формуванні особистості. Зрештою саме в сім'ї відбувається процес первинної соціалізації дитини, в тому числі, правової. Первинна соціалізація охоплює період дитинства, коли індивід стає членом суспільства та включається у сферу міжособистісних відносин у малих групах [2]. Саме в дитинстві закладаються основи поведінки. Більше того, перші елементи правової культури дитина набуває вже в ранньому віці (2, 3-й роки життя): вона включається в діяльність, яка подібна до правової, набуває навичок та засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, відтворює та трансформує їх

у рольових іграх, поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя [150]. Значущість саме цього періоду набуття соціального досвіду полягає не лише в тому, що перші знання про оточуючий світ є найбільш яскравими, адже саме в дитинстві людина формує емоційно-чуттєву основу сприйняття, а тому що саме цей перший досвід соціальної взаємодії, поведінки батьків, перших соціальних санкцій – формує основу соціально-етичної саморегуляції особистості, яка в подальшому визначає спрямованість її діяльності.

Таким чином, саме умови реалізації первинної соціалізації визначають подальшу долю не лише окремої людини, а й суспільства. Вважаючи на те, що найбільш інтенсивним періодом соціалізації особи є саме дитинство, тому так важливо, щоб батьки як агенти первинної соціалізації, в тому числі правової, належним чином виконували свої обов'язки щодо виховання дитини, створювали сприятливі умови для розвитку її особистості, формували систему морально-правових цінностей, загальну та правову культуру, показувати особистий приклад дотримання встановлених у суспільстві норм і правил поведінки тощо. Адже основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є наслідування (усвідомлене чи неусвідомлене) будь-якого прикладу чи зразка і навіювання (неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки.

Важливо, щоб найближче оточення дитини, а саме батьки володіли високим рівнем правосвідомості та правової культури, навчали її загальноприйнятим нормам права та моралі. У ході дослідження приходимо до висновків, що нині в Україні, як і в більшості інших державах світу, усвідомлюється необхідність і цінність сім'ї як соціального утворення.

Пріоритетне значення сім'ї як для окремої людини, так і для суспільства в цілому підтверджується низкою нормативно-правових актів. Чинне законодавство України, що регулює сімейні відносини, відображає міжнародні стандарти прав людини у суспільстві з урахуванням особливостей сім'ї, як соціального інституту. Сім'ї, як мікросередовищу, яке безпосередньо впливає на розвиток конкретної особистості, належить пріоритетне місце у процесі соціалізації особистості, в тому числі й правової. Більше того, конкурувати з сім'єю, особливо на ранньому етапі

розвитку особистості, не може жоден соціальний інститут. Адже перший соціальний і правовий досвід дитина отримує саме в родині.

Після завершення життєвого періоду дитинства, на наш погляд, вирішальний вплив на розвиток правової культури особистості чинить соціальне середовище. На думку В. Циби у залежності від засобів впливу на процес формування особистості можна виділити два види правової соціалізації особистості: цілеспрямовану і стихійну. Указані види правової соціалізації особистості взаємопов'язані між собою, але кожен із них характеризується своїми особливостями, що зумовлені різноманітними факторами. Цілеспрямована правова соціалізація – це спеціально створена система засобів впливу суспільства на особу з метою формування її згідно із цілями й інтересами цього суспільства. Цілеспрямовані, соціально контролюючі процеси впливу на особистість реалізуються насамперед зусиллями сім'ї, школи, інших виховних і навчальних закладів, а також зусиллями різноманітних громадських організацій шляхом правового виховання. Отримання певного рівня правових знань впливає на формування в особистості власних ціннісно-правових орієнтацій, що безпосередньо визначає ставлення особи до різноманітних правових явищ і зумовлює її поведінку у сфері дії права.

Саме від рівня та якості правового виховання залежить і рівень правової культури й правосвідомості особистості. Стихійний, спонтанний вплив на особистість у процесі правової соціалізації здійснюється шляхом безпосереднього спілкування людей у повсякденному житті, а також у результаті виникнення різноманітних соціальних, правових ситуацій реального життя, свідком або безпосереднім учасником яких є особа. Саме в процесі такої постійної взаємодії з іншими людьми особа зазнає впливу безпосереднього соціального середовища, в межах якого вона отримує певну правову інформацію, частина якої засвоюється нею у вигляді імперативів поведінки [124].

Наявність двох видів правової соціалізації особистості майже завжди породжує їх протистояння. Іноді вектори цілеспрямованої та стихійної правової соціалізації особистості збігаються, і це сприяє швидкому досягненню її позитивного результату. Але частіше за все характер цінностей, установок безпосереднього оточення особистості (стихійної соціалізації) не збігається із цілями цілеспрямованої соціалізації, що призводить навіть до повного їх протистояння. Це, у свою чергу, уповільнює процес досягнення позитивного

результату правової соціалізації або взагалі заважає досягненню поставлених цілей і породжує конфлікт між особистістю й суспільством. У зв'язку з цим часто постає питання: якому з перелічених видів правової соціалізації особистості – спрямованій чи стихійній – надати перевагу. Надання переваги стихійним засобам впливу може призвести до уповільнення або навіть негативних результатів правової соціалізації особистості. Саме тому з розвитком правової культури та суспільства загалом дедалі більшу роль відіграють цілеспрямовані засоби впливу на особу порівняно зі стихійними, що, у свою чергу, мають перевагу здебільшого в менш розвинених країнах і країнах, які довгий час існують і розвиваються в умовах конфлікту або переживають серйозну системну кризу [124]. Визначення видів правової соціалізації особистості може здійснюватися й за іншим критерієм, в основі якого покладено відмінність її внутрішнього та зовнішнього змісту. Зовнішній зміст процесу правової соціалізації проявляється у впливі всіх зовнішніх об'єктивних правосоціалізуючих факторів на особистість, що, у свою чергу, забезпечує прояв і корегування внутрішньої структури особистості. А формування конкретного типу особистості відображає внутрішній суб'єктивний зміст процесу правової соціалізації. В. Циба зазначає, що процес сприйняття індивідом суспільних норм і цінностей, засвоєння ним соціального досвіду – це і є внутрішня соціалізація. У її процесі активним суб'єктом є індивід. Під зовнішньою соціалізацією ж варто розуміти саме передачу соціального досвіду від суспільства до індивіда, де, навпаки, активним суб'єктом стає суспільство, а не індивід [83].

Незалежно від активного чи пасивного засвоєння індивідом соціального, правового досвіду в процесі зовнішньої правової соціалізації, кінцевим її результатом має бути формування насамперед активної правової позиції особистості. Саме шляхом повсякденного дотримання, виконання й використання правових норм у діяльності індивід не лише пізнає правові норми, а й формує відповідний рівень своєї правової свідомості. Неможливо сформувати належний рівень правової свідомості та правової культури особистості лише за допомогою зовнішніх факторів впливу. Людина є свідомою істотою, яка активно й вибірково сприймає зовнішній вплив, а не пасивно пристосовується до навколишнього середовища. Отже, результат зовнішнього впливу на особистість багато в чому залежить від її індивідуальної системи цінностей. Тому лише за наявності бажання

самої особистості сприйняти чинні в суспільстві правові цінності можливе ефективне використання зовнішніх правосоціалізуючих факторів впливу, що свідчить про важливу роль самосвідомості індивіда, його активну життєву позицію в процесі правової соціалізації. Саме самосвідомість як фактор внутрішньої соціалізації сприяє правовому самовихованню індивіда і є необхідною умовою правової соціалізації особистості.

На сучасному етапі державотворення вплив соціального середовища на формування правової культури слід відстежувати також у суспільному вимірі. Адже щоб принципово змінити ставлення громадян до права, держави, активізувати роботу по завершенню формування правової держави в Україні, треба вирішити низку питань теоретичного і практичного рівня щодо вдосконалення системи правової освіти та правового виховання. Необхідно створити всі умови для формування такої правосвідомості, яка б відповідала історичним традиціям, ментальності українського народу, забезпечувала розвиток провідних інститутів громадянського суспільства, сприяла інтеграції України до європейського та світового правового простору.

Сьогодні нагальною є потреба у відповідній сучасним умовам життя ефективній системі правовиховного впливу, яка б урахувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення правознавства, психології, філософії, сформувала високу правову культуру особи. Педагогічна думка України тлумачить правове виховання як формування морально-правової (а також етично-правової) культури, яка включає в себе: володіння певною системою знань і ціннісних орієнтацій естетики, моралі, права в їх єдності; готовність дотримуватись правових норм і громадянських обов'язків; правову пропаганду; виховання в душі поваги до законів і прав; формування активної життєвої позиції; неприпустимість антисуспільних дій та порушень громадського порядку [49]. В той же час діяльність такої системи буде недостатньо ефективною без залучення інститутів громадянського суспільства, активної життєвої позиції українських громадян. Правове виховання і самовиховання прямо пов'язані з правовою активністю, під якою фахівці розуміють позитивну, ініціативну, корисну для суспільства і схвалювану державою діяльність людини у правовій сфері, що виступає вищою формою правомірної поведінки. Категорія «правова активність», як правило,

вводиться для позначення діяльності громадян, громадських об'єднань у сфері правового регулювання на відміну від діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування [76].

Крім цього, на думку А. Токарської, динаміка сучасного суспільства все більшою мірою конститується як комунікативна самоорганізація, в контексті якої перманентно набуває ваги правова комунікація. Концептуальний фундамент останньої визначається конкретно-історичними формами узгодження «літери закону» з тим його «духом», що визріває в інтерактивному середовищі суспільного буття. Необхідним моментом самоорганізації правового суспільства є зростання показників комунікативності останнього, оскільки при цьому збільшуватиметься ступінь взаємодії та взаємозалежності його підсистем і елементів, а відтак, взаємообмеження свободи їхньої поведінки чи динаміки призводитиме до зростання коефіцієнта їх взаємоупорядкування. Розширення комунікативних можливостей суспільства посилює міру взаємозалежності комунікантів і відповідно послаблює необхідність та звужує сферу координації їхньої суспільної поведінки з боку державно-адміністративних структур [114].

Дослідник Є. Підлісний також у цьому ж ключі визначає правову культуру особистості як усвідомлення і прийняття норм права, як бездоганну правову поведінку, детерміновану не тільки зовнішніми механізмами правового регулювання, а й внутрішніми етичними мотивами, духовними установками. При цьому він наголошує на взаємозв'язку понять «правова культура особистості» та «правова культура суспільства», але зауважує, що їх зміст трактується по-різному. Учений вважає, що правова культура суспільства представлена перш за все Конституцією країни, правовими нормами, що діють на території держави, правовою мораллю самого суспільства [84]. Розглядаючи правову культуру особистості, необхідно також виділити її наступні елементи: знання, розуміння, вміння тлумачити право з точки зору справедливості як соціального регулятора; усвідомлення права як соціальної цінності; повага до права, заснована на особистому переконанні в його ефективності; здатність особистості не тільки знати, але і використовувати юридичні знання на практиці; розуміння необхідності протидії правопорушенням [109].

Ставлення людей до права, з нашої точки зору, фактично є найважливішим показником правової культури, який також включає в себе уявлення про політику,

закони, правосуддя. У цілому правова культура особистості повинна сприйматися в єдності і сукупності перерахованих вище факторів. Правова культура відображає юридичне буття особистості у сфері права, є засобом регулювання суспільних відносин на основі законів. Саме закони є регулятором відносин між суб'єктами. Структурними елементами правової культури є такі складові правової реальності, як правова свідомість, правовідносини, правомірна поведінка громадян, правопорядок.

Саме по собі усвідомлення індивідом його прав і свобод, обов'язків та відповідальності ще не формує ставлення до правового життя суспільства. У цьому аспекті І. Осика зазначила, що правова культура особистості означає не тільки знання і розуміння права, а й судження про нього як соціальну цінність і реалізацію правових норм [111].

Основні напрямки формування правової культури особистості можемо визначити наступним чином: 1) імплементація позитивних факторів правовиховного впливу; 2) нівелювання негативних факторів, передусім правового нігілізму, що впливають на формування правової культури; 3) стратегічне впровадження позитивних правових установок [127].

У контексті цього дослідження можемо аргументовано стверджувати, що правова культура розглядається як продукт правової соціалізації особистості. Метою статті є розкриття сутності правової соціалізації особистості як процесу формування її правової культури. Реалізація цієї мети передбачає використання біхевіористського підходу до розуміння сутності правової культури, в межах якого правова культура тлумачиться як сукупність стереотипів правової свідомості та поведінки. Правова соціалізація є невід'ємною складовою загальної соціалізації особистості. Таким чином, правову соціалізацію можна визначити як перманентний процес залучення людини до правовідносин, формування в неї правосвідомості та правомірної поведінки.

Варто також погодитися з В. Головченком і О. Потьомкіним, які розглядають правову соціалізацію як «... процес, завдяки якому люди вчаться думати і вести себе відповідно до засвоєння та активного відтворення соціально-правового досвіду, набутого в умовах спілкування з іншими людьми і суспільством в цілому, а також різних видів суспільно-правової дійсності» [22].

На підставі аналізу різних підходів до визначення і розгляду соціалізації, яку

вважаємо результатом впливу соціального середовища на процес формування правової культури, можна зробити висновок, що соціалізація особистості - це процес не однонаправленого впливу суспільства (соціально-правової системи) на індивіда, а взаємодія їх як двох структурних елементів людської природи. Її філософсько-правовий аналіз можливий у декількох напрямках. По-перше, це трансляція соціально-правового досвіду від суспільства до індивіда, що виражається в сукупності представлених знань про культурні та правові норми й цінності, типи правової поведінки, як соціально переважних в межах окремих соціальних груп, суспільства в цілому, так і відхильних, таких, що суперечать соціальним нормам. Вона включає в себе не тільки усвідомлені, цілеспрямовані, впливи, що контролюються (формування правосвідомості в широкому розумінні), але й стихійні, спонтанні процеси, що мають безпосередній, прямий і опосередкований, непрямий вплив на розвиток особистості. Тут індивід виступає як об'єкт впливу і правова культура суспільства є більш активною по відношенню до правосвідомості конкретної особистості. По-друге, суб'єктивування, тобто рефлексування культурно-правового досвіду безпосередньо самим індивідом (інтеріоризація). На такому рівні індивід є суб'єктивно-об'єктивною єдністю. Здійснюється співставлення сприйнятого із соціального середовища культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, своєрідна його фільтрація. В результаті деяка частина набутого знання в структурі правосвідомості, перетворюючись, трансформується у внутрішні регулятиви правосвідомості й поведінки, остання може бути відхиленою в категоричній формі або залишеною без уваги. По-третє, об'єктивування особистістю індивідуального досвіду соціально-правових дій. Незалежно від наявності мети, активності, що проявляється, соціального положення кожний індивід несе на собі певні функції суб'єкта соціалізаційного впливу на оточуючих людей, на різні соціальні групи, до складу яких входить людина, суспільство в цілому. По-четверте, вважаючи володіння, як суспільством, так і особистістю певною цілісністю і активністю, певними правовими потребами, а також прагненням до збереження відносної самостійності та юридичної незалежності, їх взаємодія може бути охарактеризована як суперечлива, з позиції суб'єктно-об'єктних зв'язків. У практичній життєдіяльності ці зв'язки є певною єдністю, і їх реалізація

виражається в достатньо складному сплетінні, взаємодоповненні і взаємообумовленості в ході процесу соціалізації. Виділені концептуальні положення загальної теорії соціалізації виступають теоретико-методологічною основою визначення місця, ролі, сутності й змісту впливу правосвідомості й правової культури на процес соціалізації особистості [103].

Основним фактором формування правосвідомості й правової культури у процесі соціалізації особистості виступає соціальне середовище, з яким взаємодіє людина: по-перше, сукупність соціальних, політико-правових інститутів, суспільних організацій, соціальних спільнот, в межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних соціальних статусів; по-друге, це сукупність ролей і статусів, що суспільство пропонує людині; по-третє, елементами соціально-правового середовища, що визначають соціалізацію особистості, виступає сукупність існуючих соціальних та правових норм, цінностей, знань, звичок і навиків, умінь, якостей, яких людина набуває, щоб відповідно з потребами суспільства відігравати відповідні ролі й підтримувати набутий статус; по-четверте, соціальне середовище, правове поле охоплює сукупність соціальних, політико-правових інститутів і соціальних технологій виробництва, відтворення й передачі культурно-правових зв'язків, цінностей, норм. На формування ціннісних правових настанов і правову поведінку індивіда в суспільстві значно впливають конкретні події, соціальні явища. Спілкування з людьми, повсякденна соціальна діяльність і є тим середовищем, де існує людина. В процесі історичної практики індивід проявляє соціальну суть, формує свої соціальні якості, засвоює, виробляє ціннісні орієнтації. Трудова діяльність - основна сфера становлення людини, формування в процесі праці, особливо в творчій, саме соціальних якостей, засвоєння позитивних навиків, передусім правових. Праця становить основу соціального буття людини, тому що саме в праці людина здебільшого виражає себе як суспільний індивід. На формування особистості впливають фактори трудової, особливо творчої діяльності, сучасний характер праці, її предметний зміст, форми колективної організації, суспільна значущість результатів, розширення меж правового регулювання, технологічний процес праці, можливість для розгортання, прояву самостійності, ініціативи, творчості. Така ситуація властива для всіх індивідів, що є часткою соціальної спільноти [109].

Правова соціалізація людини детермінується багатьма чинниками різних рівнів. На макрорівні (рівні всього суспільства) формування правової культури зумовлене характером національної правової системи, типом політичного режиму, домінуючими соціально-економічними відносинами, змістом національної культури, яка виникла в процесі історичного розвитку суспільства. На мезорівні (рівні великих соціальних груп) - місцем тієї чи іншої групи в соціальній структурі суспільства, особливостями її соціального та правового буття. На цьому рівні на людину великий вплив чинить соціально-професійне середовище, яке зумовлює формування відповідного рівня правосвідомості та відповідного типу правової поведінки. На мікрорівні (рівні малих соціальних груп) є особливостями правосвідомості родини, трудового колективу, неформального спілкування [45].

Останнім часом, у зв'язку з розвитком процесу глобалізації сучасного світу та переходом до інформаційного етапу розвитку людської цивілізації, все більше впливають на формування правосвідомості чинники мегарівня (міжнародного життя): демократизація сучасного світу, міжнародне право, міжнародні конфлікти, кризи тощо. Усі чинники, що впливають на формування правосвідомості особистості та її правомірної поведінки, поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних належать такі, що не мають своєю безпосередньою метою формування правової культури, проте тим чи іншим чином здійснюють вплив на процес правової соціалізації. На процес правової соціалізації особистості впливають соціально-економічна та соціально-політична ситуація в країні, рівень добробуту населення, характер політичного режиму, особливості національної культури тощо. Суб'єктивний чинник втілюється в діяльності, яка має своєю метою формування правосвідомості та правомірної поведінки. Суб'єктивний чинник, насамперед, унаочнюється в правовому вихованні. Правове виховання слід визначити як процес цілеспрямованого та систематичного впливу на правосвідомість людини з метою вироблення в неї стереотипів правомірної поведінки, відповідних даній правовій системі. Цілеспрямованість та систематичність є тими елементами, що вирізняють правове виховання із загального процесу правової соціалізації. Правове виховання ґрунтується на двох взаємопов'язаних компонентах: раціональному й емоційному. Раціональний компонент правового виховання втілюється в правовій освіті та право-просвітницькій діяльності. Через правову освіту громадяни отримують системне уявлення про право, що дозволяє їм оцінювати свої та чужі вчинки з правової позиції. Правова освіта в цивілізованих

суспільствах є невід'ємною складовою всіх щаблів загальної системи освіти. Вона починається ще в дошкільних закладах, де дітей ознайомлюють з елементарними правилами поведінки в суспільстві (наприклад, правилами дорожнього руху). У середній школі основи правових знань учні здобувають через загальні та спеціальні суспільствознавчі дисципліни. У системі середньої освіти України різні аспекти правових знань містять історія України, де є питання, присвячені конституційному будівництву, розробці та прийняттю інших фундаментальних законодавчих і підзаконних актів та практики їх реалізації. Як справедливо зазначив О. Петришин, правова культура суспільства відображає рівень розвитку правової свідомості в суспільстві, систему права і законодавства, юридичну практику і юридичну науку. Вона охоплює сукупність усіх правових цінностей, створених людьми в правовій сфері. Високий рівень правової культури суспільства є однією з найважливіших особливостей верховенства права, яка ґрунтується, перш за все, на принципах верховенства права і правового закону, поваги до основних прав і свобод особистості і громадянина [34].

Культурно-правовий рівень суспільства також визначається впровадженням у законодавство досягнень юридичної науки, ступенем використання юридичної техніки в суспільних відносинах. У процесі вивчення забезпечення правової культури в українському суспільстві необхідно вказати на фактори, які позитивно впливають на її формування: 1) процес правотворчості, право реалізації і правозастосування; 2) стан законності в суспільстві; 3) адаптація українського законодавства до міжнародних норм та світових стандартів прав людини; 4) глибоке усвідомлення кожною особою поваги до права [107]. Ставлення до права залежить від рівня правової культури, що проявляється в діях, які свідчать про знання правових норм. Рівень цих знань залежить від рівня розвитку та досконалості системи нормативно-правових актів, які відображають усю соціально-правову ситуацію держави. На підставі цих нормативно-правових актів можна судити про рівень розвитку правової культури всього суспільства, оскільки правові акти відображають панівну атмосферу в державі. Особливу роль у формуванні цього правового явища відіграє професійна правова культура, притаманна фахівцям у галузі права, які в результаті свого соціального статусу та конкретної діяльності безпосередньо стикаються з використанням та застосуванням права [107].

Таким чином, головний результат процесу правової соціалізації полягає у формуванні правової культури як суспільства загалом, так і конкретної особи. Окремим випадком правової соціалізації є правове виховання, яке із загального

процесу правової соціалізації вирізняє цілеспрямованість та систематичність. Результативність правової соціалізації визначається кореляцією між дією об'єктивних чинників цього процесу та правовим вихованням (суб'єктивним чинником), а також здатністю суб'єктів виховання органічно поєднувати раціональні й емоційні чинники право-виховної діяльності. Найважливішими завданнями в процесі правового виховання є виправлення деформацій правосвідомості окремих осіб, подолання правового нігілізму. Головним критерієм ефективності правового виховання є відповідність правової свідомості та правової поведінки особистості діючим у суспільстві нормам права.

Підводячи підсумки аналізу впливу родини та соціального середовища на формування правової культури особи, слід зазначити наступне. Правова культура забезпечує необхідний рівень знання права, розуміння його соціальної цінності, уміння користуватися своїми юридичними правами, усвідомлене виконання своїх юридичних обов'язків. У широкому змісті слова правова культура включає всі правові цінності (вищий рівень розвитку законодавства, правову науку, законність, правопорядок та ін.) і становить частину культури окремого індивіда. У вузькому ж змісті слова правова культура окремого індивіда означає знання ним чинного законодавства, його правильне розуміння, дотримання, виконання, застосування й нетерпиме ставлення до будь-яких порушень законності. Правова культура залежить від життєвого досвіду особистості, рівня її юридичної освіти, правових навичок і впливає на її юридично значиму поведінку. Розвиток правової культури особистості під впливом сім'ї та чинників соціалізації, які визначає зовнішнє середовище, досить взаємозалежні процеси, оскільки культурно-цілісне персональне становлення людини відбувається, по-перше, на певній духовно-змістовній основі, яку закладає зростання і виховання у сім'ї, за умови адекватного перебігу цих процесів, що дозволяє особі виробити ефективну морально-етичну основу та ієрархію цінностей, на підставі яких відбудеться її входження у суспільство, по-друге, – у конкретному соціокультурному середовищі й, зокрема, в умовах сформованої в суспільстві політичної, правової та освітньої систем. На основі цього можна констатувати, що правова культура особи формується під впливом двох фундаментальних взаємопов'язаних феноменів, якими є інститут сім'ї та соціальне середовище.

2.3. Засоби масової інформації та їх внесок у розвиток правової культури майбутніх фахівців

В Україні активно відбувається формування інформаційного суспільства, в якому кожен громадянин здатний створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними, комунікувати між собою. Нині можливості для реалізації конституційних прав громадян на інформацію та свободу слова значно розширилися, водночас суттєво зросла потреба у правових знаннях. Провідна роль у забезпеченні правовою інформацією суспільства, реалізації свободи слова та права на інформацію відіграють ЗМІ, для яких інформаційна діяльність є головним завданням і професійною діяльністю, а правова комунікація є способом поширення правових знань. Як зазначається у «Юридичній енциклопедії», засоби масової інформації (ЗМІ) – це матеріальні та інші носії інформації, органи та організації (юридичні особи), зареєстровані у встановленому порядку, які забезпечують публічне поширення друкованої та аудіовізуальної інформації. До ЗМІ відповідно до Закону України «Про інформацію» (1992 р.) належать друковані засоби масової інформації (ст. 20) – періодичні і такі, що продовжуються, видання (преса) – газети, журнали, бюлетені, тощо, які виходять під постійною назвою з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року, разові видання. Закон «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.) до друкованих видань, окрім періодичних і таких, що продовжуються, відносить також додатки до друкованих ЗМІ у вигляді видань газетного та журнального типу (ст. 1). Зазначені видання можуть включати до свого складу інформаційні носії інформації (платівки, дискети, магнітофонні та відеокасети тощо), розповсюдження яких не заборонено чинним законодавством України [65]. Сучасні правознавці визначають, що функції правової культури – це основні напрями оволодіння суб'єктами суспільних відносин правовими цінностями, які з'явилися у результаті розвитку суспільства в галузі права [34].

У юридичній літературі існують різні підходи до визначення функцій правової культури, а їх дослідження вимагає звернення до праць із загальної теорії права, у яких зроблено аналіз сутності функцій та їх роль у регулюванні суспільних відносин. Дослідники вказують на наявність громадсько-перетворюючої, пізнавальної, аксіологічної, семіотичної (інформаційної) та комунікативної функції правової культури; зазначає, що основною є функція формування та розвитку особи. Виділяють також ряд досить суттєвих функцій, серед яких окремо виділяються інформаційна, виховна і регулятивна. На необхідності формування в

індивіда цінностей правової орієнтації наголошувала О. Макеєва, відзначаючи, що в процесі соціалізації особи соціальне, об'єктивоване в колективному правовому досвіді, проходить через психологію особистості, трансформується в індивідуальне; права й обов'язки переводяться із соціальної в особисту сферу [62].

Н. Оніщенко виділяє два рівні функціонування правової культури: відображальна (відображає правову дійсність) та регулятивна (за допомогою цієї функції створюються ціннісно-нормативні орієнтації в регулюванні правової поведінки). У свою чергу, відображальну функцію поділено на: пізнавальну-правоосвітню, ціннісно-нормативну, правосоціалізаторську, комунікативну, прогностичну [82]. Правова культура має забезпечити гармонійний та прогресивний розвиток людства та окремих осіб, збереження духовних цінностей у галузі права та їх засвоєння майбутніми поколіннями, запобігання проявам правовому нігілізму. Журналісти повинні постійно підвищувати рівень як особистої правової культури, так і здійснювати ефективну діяльність спрямовану на підвищення правової культури суспільства. Цікавою є думка О. Каплій, яка визначає наступні функції ЗМІ, які вони реалізують з метою формування правової культури громадян: гарантування, формування громадської думки, інформаційну, просвітницьку, інтегративну, аксіологічну (оцінну), правової соціалізації, правового виховання [40].

У процесі правової комунікації, що є одним із функціональних способів творення правової культури, ЗМІ як її суб'єктам притаманні такі функції: правоосвітня, яка має інформаційний характер, забезпечує надання правових знань громадянам); ціннісно-нормативна, що забезпечує формування системи правових цінностей і правового світогляду; право-орієнтаційна, яка дає змогу допомогти правильно орієнтуватись у нормативно-правовому просторі й діяти згідно з законодавством; комунікативна, яка покликана забезпечити правову комунікацію з іншими суб'єктами під час виконання професійних обов'язків; попереджувальна, що забезпечує запобігання вчиненню правопорушень; право-соціалізаційна, яка забезпечує процес включення особи в систему правовідносин суспільства на основі засвоєння всієї правової культури суспільства, заміну правомірної поведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними переконаннями; ідеологічно-виховна, яка сприяє вихованню поваги до права, формуванню правосвідомості та

стилю правомірної поведінки громадян.

На думку О. Макєєвої вплив журналістики на правову культуру суспільства визначається її участю в розвитку правосвідомості на двох рівнях: раціональному (підвищення правової інформованості населення) й емоційному (формування правових орієнтирів і позитивного ставлення до права). Вплив правової журналістики на правову свідомість може мати декілька ефектів: когнітивний (давати нові правові знання), ціннісний (формувати правові установки і ставлення до права) і організаційно-утилітарний (давати можливість удосконалювати правову поведінку). Може також мати і дисфункціональний, небажаний ефект, що знижує рівень правосвідомості громадян [83].

Дія права в певних просторово-часових вимірах здійснює ідейно-мотиваційний вплив на особистість, а тому сприяє утвердженню належного рівня правової свідомості, правової культури та правової поведінки. Як засвідчує практика, недооцінка специфіки сприйняття права призводить до того, що деякі правові норми не сприймаються правовою свідомістю, не стають визнаними у суспільстві, що призводить до деформації правосвідомості, передусім правового нігілізму правового ідеалізму, правової демагогії тощо [32].

Як зазначає В. Коробка, правовий світогляд, будучи духовно-інтелектуальним стрижнем для більшості ментальних феноменів, через правове мислення, яке відповідає за узгодження індивідуальних потреб особистості з універсальними загальнозначущими основами соціального співжиття, на підставі ціннісно-ідеальних основ буття, розробляє правову ідею - загальноправовий ідеал, у координатах якого за умови активної взаємодії правової свідомості, правового менталітету здійснюється соціально-правова організація життєдіяльності особистості й суспільства [54].

ЗМІ є вагомим чинником, що впливає на формування правової свідомості та правового світогляду. Формування правової свідомості - це надзвичайно складний та багаторівневий філософський та психологічний процес сприйняття нормативно-правових приписів, який своєрідно відбувається у кожній людині та має різні, абсолютно не схожі результати. ЗМІ – це сукупність сучасних каналів зв'язку (преса, телебачення, радіомовлення, кіно, мережа Інтернет тощо) за допомогою яких поширюється правова інформація у суспільстві. У статті 18 Закону України

«Про інформацію», зокрема, визначено, що одним із видів інформації у державі є правова інформація – сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативні правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань.

Як відомо, є дві групи правової інформації. Перша – документовані юридичні акти та правові принципи. Це – Конституція України, законодавчі і підзаконні акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти. Друга - повідомлення преси, телебачення, радіо, публічні виступи та інші засоби інформації з правових питань. Наукові дослідження, опитування населення свідчать про те, що громадяни переважно отримують знання про державу і право (крім навчальних закладів) з цього джерела. Газети «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Юридичний вісник України», «Закон і бізнес», журнали «Бюлетень Міністерства юстиції України», «Право України», «Юридичний журнал» та інші сьогодні несуть велике навантаження з поширення юридичної інформації. Відіграють немалу роль у поширенні правових знань і місцеві періодичні видання, у яких постійно висвітлюється правова тематика.

На нашу думку, з метою виявлення особливостей впливу ЗМІ, варто брати до уваги особливості формування правового світогляду та правової свідомості українців, враховуючи менталітет, традиції, правовий досвід та досвід державо- та правотворення в Україні. Соціально-правовими дослідженнями зафіксовано, що переважна більшість населення України підтримує правові цінності. Разом з тим нині важко передбачити подальшу еволюцію правового світогляду та правової свідомості українського народу та його молодого покоління, що значною мірою залежить від правової орієнтації владних структур у політичному, правовому та економічному просторі. Тому в таких умовах необхідно враховувати, як формується правова культура й правові цінності різних соціальних груп і

соціально-демографічних спільнот населення держави. Розглядаючи правосвідомість та правову культуру нації, можна говорити, що в ній зафіксовані її унікальність самої нації, її належність до всього людського роду, а також відповідь на питання, яким чином вона може визначити на теоретичному рівні свою ідентичність та оригінальність, за допомогою яких правових норм вона може захистити себе. Національна правосвідомість виступає творцем ціннісних правових орієнтацій народу, його різних соціальних груп і верств.

Одним із напрямів діяльності мас-медіа є правова освіта громадян, що реалізується шляхом підвищення правової культури особистості, Інтерес і довіра до діяльності ЗМІ в сучасних умовах визначається тим, наскільки цікавою для суспільства є їх тематика, наскільки визначальною є їх роль у житті нинішнього динамічного суспільства. І саме правова освіта має на меті формування високого рівня правового світогляду, правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства.

Як визначає Н. Оніщенко, правова освіта може розглядатися як система виховних і навчальних дій, спрямованих на створення умов для формування: поваги до права; власних уявлень і настанов, заснованих на сучасних правових цінностях суспільства; концепцій, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особи та правомірної реалізації її громадянської позиції. Правоосвітня робота - це конкретні заходи, спрямовані на здійснення суб'єктом правового впливу певних дій, що ґрунтуються на розроблених програмах реалізації правового виховання в суспільстві.

ЗМІ є суб'єктом правоосвітньої роботи та інститутом правової соціалізації особистості, що популяризують правові знання; формують або зміцнюють позитивні правові установки, допомагають удосконалювати правову поведінку. Сучасні ЗМІ набули величезної сили і впливу, оскільки саме вони фактично формують образ і сприйняття того світу, в якому живе суспільство. Засоби масової інформації систематично інформують громадян про події суспільно-правового життя України та міжнародної спільноти, про правові аспекти діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, про здійснення прав і свобод громадян, профілактику правопорушень, особливо серед молоді, боротьбу з кримінальними злочинами, корупцією, організованою злочинністю.

Перевагами ЗМІ перед іншими каналами правового інформування є оперативність подання інформації, широке охоплення населення, щоденність впливу і доступність правової інформації. З метою формування правового світогляду та правової культури суспільства засобами масової інформації застосовуються різні форми та методи правоосвітньої роботи: систематично залучаються до виступів у ЗМІ вчені, спеціаліста та фахівці з різних галузей права, з метою належного висвітлення актуальних правових питань, роз'яснення актів законодавства створюються постійні рубрики в друкованих ЗМІ, на радіо, телебаченні та соціальних мережах, Також створюються дитячі телепередачі правового спрямування, залучаються діти та підлітки до участі в них. У теле- та радіопередачах здійснюється висвітлення актуальних правових питань, в тому числі шляхом організації циклу навчально- методичних телепередач із залученням провідних фахівців у галузі права. Вживаються заходи щодо підвищення кваліфікації представників засобів масової інформації з висвітлення питань держави і права, чинного законодавства, а також працівників юридичних служб міністерств, інших центральних органів виконавчої влади щодо методики правового інформування населення у ЗМІ.

Засоби масової інформації власне у контексті впливу на формування правової культури як суб'єкти правової комунікації повинні виступати превентивним засобом уникнення деструктивного впливу на особу. Так, у засобах масової інформації інколи активно обговорюються недосконалі законопроекти, тим самим, формується уява про низьку якість законодавчої бази і невисоку кваліфікацію законодавців; бувають випадки невдалого або неправильного використання юридичних термінів. На радіо і телебаченні має місце негативний аспект звернення до випусків новин і аналітичних передач, що полягає у вибірковості подання правової інформації: непопулярні закони, резонансні справи, журналістські розслідування на замовлення, показ художніх фільмів та кримінальної хроніки, які пропагують стандарти правової поведінки, несумісні із правовими цінностями українського суспільства.

Для журналіста, що бере участь у правовій комунікації, важливо розуміти та усвідомлювати сутність та призначення права у суспільстві під час виконання професійних обов'язків. Як слушно зазначає О. Макеєва, будь-який юридичний

закон являє собою текст. При цьому текст розкриває свій смисл, стає правовим текстом і джерелом права тільки тоді, коли є суб'єкти, котрі його інтерпретують, здатні цей смисл зрозуміти і втілити у своїй поведінці. Інакше кажучи, будь-який правовий текст існує лише як ланка, елемент системи правових комунікацій [93]. Професія журналіста як фахівця, який формує сприйняття права, внаслідок його професійних дій, вимагає у самих журналістів наявності високого рівня правової свідомості та правової культури, а також моральних якостей і системи моральних цінностей. Правова культура журналістів – це сукупність правових знань, правових цінностей, правових навичок, що є відображенням правової освіти (як процесу) та правової освіченості (як результату) і необхідною складовою сумлінного виконання професійних обов'язків. Структура правової культури журналіста включає правову освіченість (інформованість), знання змісту правових норм; повага до права та діяльність, що відповідає нормам права.

Показником правової культури представників мас-медіа є їх правова активність. Форми прояву правової активності журналістів різноманітні: сумлінна службова діяльність, участь в обговоренні законопроектів, проведення журналістських розслідувань, видання юридичної літератури, періодичних юридичних видань, здійснення правової освіти суспільства через засоби масової інформації та ін. Правова активність може бути як епізодичною (проведення журналістського розслідування), так і постійною (випуск періодичних видань, радіо та телепередач правового характеру). Журналіст для підготовки правової інформації з метою її поширення повинен дотримуватись принципів інформаційних відносин, які визначені у Законі України «Про інформацію»: гарантованість права на інформацію, відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією, достовірність і повнота інформації, свобода вираження поглядів і переконань, правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя. Засоби масової інформації є суб'єктами поширення та донесення суспільству правової інформації, лише інформації, а й інтерпретації, аналізу та оцінки як законодавства, так і правових відносин, явищ, подій і конфліктів. Правовий обіг інформації охоплює найважливішу частину всього обігу інформації, це відносини з організації та передачі якої врегульовані правовими нормами. Правова комунікація сформована як засіб трансляції нормативної інформації, яка програмує правові відносини та праворозуміння у суспільстві, сприяє удосконаленню взаємозв'язків між усіма елементами правової системи,

правотлумачної, правотворчої та правозастосовчої діяльності у державі через ЗМІ. Насамперед варто з'ясувати поняття і види функцій ЗМІ як суб'єктів правової комунікації. Поняття «функція» (від лат. *functio* – вчинення, виконання, діяльність) означає обов'язок, коло діяльності, призначення, роботу, місію, явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і перетворюється відповідно до його змін. Отже, функції засобів масової інформації як суб'єктів правової комунікації – це основні напрями впливу ЗМІ на правове життя суспільства з метою передачі і поширення правової інформації під час виконання професійних повноважень.

Експерти в галузі журналістики та юриспруденції констатують, що сьогодні інформаційно-комунікативне поле правової тематики істотно розширилося і перетворилося. Цьому є низка причин: сучасний стан ЗМІ, які технологічно вийшли на більш високий рівень розвитку, конституційна заборона на цензуру, інтерес до правової тематики самого суспільства. Тому інколи здається, що саме ця тематика достатньо широко представлена в ЗМІ, однак більшість журналістських матеріалів носять репортерський характер, акцентуючи увагу аудиторії на конкретних подіях і злочинах, упускаючи фахове юридичне трактування того чи іншого факту. ЗМІ у своєму медійному відображенні трансформують складну правову інформацію в правоохоронну інформацію щодо конкретних фактів, подій та явищ, формуючи тим самим специфічну для кожного суспільства правову культуру як систему цінностей, яка виникає внаслідок переживання громадянами перенесеної у сферу діяльності ЗМІ правової реальності. Правова культура суспільства є результатом правового розвитку соціальних груп та її індивідів. Журналісти як суб'єкти формування правової культури суспільства є одночасно й носіями цієї культури, тому високий рівень правової культури і розвинута правова свідомість є надзвичайно важливими для журналістів, які висвітлюють правову проблематику. У такому розумінні журналісти є одночасно і об'єктами і суб'єктами правового життя суспільства. Відображення правової дійсності, на думку Ю. Битяка, створює правовий дискурс ЗМІ й аудиторія сприймає відображену в медіасфері правову реальність так, як інтерпретують її журналісти, базуючись на власній правовій культурі [109]. Тобто можна говорити про те, що ЗМІ є інститутом правової соціалізації громадян (популяризують правові знання, формують або зміцнюють позитивні правові установки, допомагають удосконалювати правову поведінку). У випадках поширення недостовірної, помилкової інформації, у смакуванні подробиць злочинів, культивуванні жорстокості та насильства публікації або сюжети мають дисфункціональний ефект і ЗМІ перетворюються в контрагента правової соціалізації.

Важливим аспектом діяльності журналістів у правовому житті суспільства є висвітлення ЗМІ правової діяльності держави. Так само, як і правова культура, правове життя суспільства варто ідентифікувати не лише з юридичним буттям (воно стосується швидше не матеріальної, а духовної сфери життя) і залежить від рівня розвитку масової правосвідомості, правової/неправової поведінки громадян. Так, досліджуючи правову культуру в умовах становлення громадянського суспільства, Ю. Битяка та І. Яковюк розглядають правове життя суспільства як форму соціального життя, яка виявляється в правових актах і правовідносинах, характеризує специфіку і рівень правового розвитку суспільства, ставлення суб'єктів до права і ступінь задоволення їхніх інтересів [107]. Тому правове життя суспільства є комплексом явищ, які мають позитивний і негативний характер. Позитивними явищами є система права, правові акти, юридичні вчинки, правовідносини і юридична практика, законність і правопорядок, правоохоронна та правозастосовна діяльність. Негативними протиправними явищами є правопорушення, злочини, зловживання, корупція, деформація правосвідомості (правовий нігілізм). Становлення позитивного правового життя суспільства взаємопов'язане з системою правового інформування (освіти), правової освіти та виховання громадян. Сьогодні варто говорити про зростання медійної складової правового життя суспільства, яка стосується не лише інформаційного забезпечення функціонування правової сфери, а й залежності правової культури від повноти й якості відображення та інтерпретації ЗМІ подій правового життя. У проникненні фактів правового життя в медійний простір спостерігається «інформаційна вертикаль» [108], заснована на підміні інформації заздалегідь запропонованими думками, редукціонізмі та спрямованості не на просвітництво, а на розвагу аудиторії.

На радіо і телебаченні, у випусках новин і аналітичних передачах часто має місце вибірковість подання правової інформації (непопулярні закони, резонансні справи), що носить негативний характер. У сюжетах на політичні теми щодо парламентських колізій досить часто увага журналістів зміщується з правотворчої практики законодавчої влади на оцінку якості прийнятих законів, їхню кількість,

«розстановку сил» серед депутатів Верховної Ради, їх кар'єрний ріст, скандали і підкилимні ігри. Тобто значна частина працівників ЗМІ внаслідок застарілого мислення, низької національної та правової свідомості, необізнаності в питаннях сучасного законодавства, економіки, політології, соціології і комерційної діяльності, нездатна ефективно продукувати правову інформацію, яка б відповідала умовам розбудови громадського суспільства. В інформаційно-правовому просторі журналістам варто звертати більше уваги на

правозастосовну практику, яка наочно демонструє, як норми права втілюються в реальне життя [5, с. 7]. До прикладу, українські суди щорічно розглядають десятки тисяч кримінальних і цивільних справ, виносячи здебільшого обґрунтовані вироки та рішення, які захищають права громадян. В цьому випадку судові матеріали прямо або опосередковано вчать одержувачів інформації грамотно і ефективно захищати свої права, підвищуючи рівень розвитку правової культури суспільства. Таким чином, правова журналістика сприяє розвитку правової культури суспільства, формуючи правосвідомість населення на раціональному і емоційному рівнях шляхом репрезентації правових цінностей.

Акцентуючи увагу на певних правових фактах або явищах, даючи їм позитивну або негативну оцінку, журналісти тим самим здійснюють вплив на формування правосвідомості та правової культури читача, глядача, слухача. Журналістський текст, який стверджує правові цінності/антицінності, може розглядатися як індикатор певних аспектів правової культури суспільства. Тому журналісти, які пишуть на правову тематику, повинні:

- 1) володіти універсальною ерудицією в різних сферах суспільного життя;
- 2) знати правову і судову систему України, основи кримінально-процесуального права, джерела правової інформації та способи роботи з ними, порядок виконання судових рішень, засоби і порядок правового захисту та самозахисту журналістів;
- 3) бути обізнаними щодо змін в законодавстві, зарубіжним і вітчизняним досвідом вирішення проблем захисту прав людини;
- 4) володіти основами юридичної грамотності та не плутати «кримінальне провадження» з «кримінальною справою», «позов» із «претензією», «касацію» з «апеляцією», «обвинуваченого» з «підсудним» тощо;
- 5) вміти користуватися правовим інструментарієм – законами та іншими правовими актами в професійній діяльності.

Водночас журналістам, які постійно займаються правовою і кримінальною тематикою, необхідні розвинена правосвідомість, загострене почуття соціальної справедливості, гуманізм, а також високорозвинена психологічна культура і психологічна саморегуляція, оскільки систематична необхідність відображення вбивств, кримінального насильства і жорстокості може призвести до професійної деформації, зокрема, до професійного цинізму, незворотніх особистісних змін негативного характеру або «синдрому емоційного вигорання». Найвищими цінностями для працюючого в правовій журналістиці є повага до права, визнання верховенства

закону і авторитету правосуддя. Робота журналіста в предметній сфері права вимагає високої правової та психологічної культури, моральних та етичних якостей, оскільки соціальні та правові цінності, які транслює журналіст для своєї аудиторії, безпосередньо впливає на формування правової культури та правосвідомості суспільства.

Поширювані ЗМІ відомості щодо правових норм дають змогу їхній аудиторії досягти певного рівня правової інформованості, що дуже важливо для формування правової ідеології як раціонального компонента правової свідомості. Перевагами журналістського інформування громадян через засоби масової інформації є оперативність подання інформації, максимальна кількість охопленого населення, системність та щоденність впливу і доступність інформації правової тематики. Доступність інформації, поданої ЗМІ, пояснюється передусім тим, що на протигагу офіційній публікації закону, яка містить лише його текст, ЗМІ в більшості випадків роз'яснюють застосування правових норм. По-друге, ця інформація сама знаходить свого адресата. На відміну від правової інформації, поширюваної спеціалізованими юридичними виданнями та комп'ютерними правовими системами, журналістські матеріали містять у собі норми права в так званому психосемантичному контексті, який дозволяє аудиторії ЗМІ засвоювати складні юридичні поняття без особливого вольового і емоційного напруження. Зміст таких публікацій практично збігається з предметом відображення правосвідомості [13], тісно пов'язане з конкретними, «життєвими» правовими ситуаціями, і споживачеві інформації легко «приміряти» їх на себе. Це формує ставлення громадян до права і правові установки, що в підсумку здійснює особливий вплив на формування правової психології як емоційного компонента правосвідомості. Однак трапляються випадки, коли ЗМІ деструктивно впливають на формування правової свідомості та правової культури українських громадян. Так, характерні для журналістики «закони жанру» нерідко висуюють на перший план сенсаційність матеріалу. Іноді це призводить до зміщення уваги журналістів на «криваві розборки», відображення патології злочинця, перебільшення витонченості або жорстокості скоєного злочину. Досить часто журналісти публікують «досудову» інформацію, називаючи злочинцем людину, ще не визнану винною, що спричинює порушення презумпції невинуватості. Також не секрет, що деякі вітчизняні видання та інтернет-газети, зловживаючи своїми можливостями, публікують «замовні» матеріали, свідомо формуючи хибну громадську думку, що є основою для неправомірних журналістських розслідувань. Багато фактів, як правило, не підтверджуються, а видання залишаються безкарними. Окрім того, сучасні ЗМІ досить часто поширюють так звану злочинну субкультуру шляхом трансляції телесеріалів, в яких пропагують злочинську романтику

та тиражування в ЗМІ кримінального жаргону, що свідчить про певні тенденції в сфері правосвідомості та правової культури не лише всього суспільства, а й самих журналістів. Як доцільно зазначає О. Макеєва, за допомогою мас-медіа легко переключити увагу публіки з найгостріших проблем злочинності на другорядні або навіть в значній мірі надумані проблеми. Нерідко професійна пристрасть журналістів заради зацікавлення публіки завдає суспільству шкоди. На підтвердження цього варто зазначити, що в сучасних умовах ЗМІ дуже часто звертаються до правової та судової тематики, однак ґрунтовних, серйозних публікацій, значних за обсягом та глибиною постановки проблем, дуже мало. Останнім часом жанр «чорнухи» або поверхневого, низькопробного «кримінального репортажу» витісняє з газетних шпальт та телерадіоефіру кваліфіковані матеріали, зорієнтовані на ідеї правосуддя, які аналізують соціальні та інші причини злочинів. Журналістів передусім цікавить «читабельність» їхніх матеріалів, що сприяє підвищенню тиражу видання, зростанню популярності та авторитету автора. Це цілком зрозуміло, якщо зайняти позицію самих журналістів і редакцій ЗМІ, однак не завжди виправдано з точки зору суспільства. Викладене вище дає підстави стверджувати, що вплив правової журналістики на правову свідомість може бути конструктивним (давати нові правові знання, формувати позитивні правові установки і ставлення до права), а може мати і деструктивний, небажаний ефект, що знижує рівень правосвідомості громадян. Недостовірні виступи ЗМІ, сцени кримінального насильства розпалюють ненависть до злочинців і агресію або навпаки – викликають почуття безсилля і незахищеності, діють дисфункціонально і на правову інформованість, емоції та настрої людей стосовно права і законності.

За умов діяльності ЗМІ в межах проаналізованої правокультурної парадигми, що має функціональне наповнення, вони також виконують важливу функцію підвищення інформаційної безпеки у суспільстві. У вітчизняному правовому просторі містяться чисельні дефініції поняття «інформаційна безпека». Як зазначає С. Усик, говорячи про органи державної влади взагалі, сьогодні можна склались дві тенденції у визначенні поняття та структури інформаційної безпеки. Представники гуманітарного напрямку пов'язують інформаційну безпеку лише із забезпеченням державної таємниці. Представники силових структур пропонують поширити сферу інформаційної безпеки практично на всі питання й відносини в інформаційній сфері. «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Інформаційна безпека суспільства й держави характеризується ступенем їх захищеності, стійкістю основних сфер життєдіяльності (економіки, науки, техносфери, сфери управління, військової справи, суспільної свідомості тощо) щодо небезпечних, дестабілізуючих, деструктивних дій, які шкодять інтересам країни. Отже, під захистом інформації розуміється

комплекс заходів, які здійснюються власником інформації щодо виокремлення своїх прав на володіння й розпорядження інформацією, створення умов, які обмежують її поширення, виключають чи суттєво ускладнюють несанкціонований, незаконний доступ до таємної інформації та її носіїв. Інформація, що захищається, може містити різні категорії відомостей, з установленим ступенем їх секретності та мати свої особливості регулювання збереження її цілісності [102]. Цілком погоджуючись з зазначеною тезою С. Усик, варто додати, що правоохоронні органи, як представники силових структур, в першу чергу покликані забезпечити ефективну протидію посяганням на інформаційну безпеку. В нашій країні є широкий перелік державних органів, що об'єднані назвою «правоохоронні органи», і вони різняться своїми функціями, специфікою та методами діяльності, підпорядкованістю органам державної влади, тощо.

Таким чином, підсумовуючи слід зазначити, що на основі систематизації існуючих підходів до вивчення внеску засобів масової інформації у процес формування та розвитку правової культури суспільства, з'ясовано, що вплив ЗМІ на правову культуру здійснюється через виконання представниками «третьої влади» визначених функцій. На нашу думку, можна виділити такі функції правової культури працівників мас-медіа: пізнавально-правоосвітню, ціннісно-нормативну, комунікативну, правосоціалізаторську та регулятивну. Призначення функцій правової культури працівників мас-медіа: з одного боку – журналісти повинні мати високий рівень професійно-правової культури, а з іншого – здійснення правоосвітньої роботи у суспільстві та донесення об'єктивної інформації до населення.

Пізнавальна функція забезпечує накопичення журналістами теоретичних знань про правову дійсність і право, його можливості, а також є найважливішим фактором формування високого рівня правової культури. Важливою є ціннісно-нормативна функція, адже особисто засвоєні права й обов'язки працівниками мас-медіа лежать в основі формування ціннісного їх світогляду, правової орієнтації, яка включає права й обов'язки; глибоке переконання в їхній важливості й необхідності в суспільстві; перетворення змісту прав і обов'язків у внутрішню мотивацію, настанову, навички правомірної поведінки. Комунікативна функція дає змогу журналістові на основі набутих знань зорієнтуватися та спілкуватися у правовому просторі з метою забезпечення якісного виконання професійних обов'язків у сфері телебачення, преси, радіо та у мережі Інтернет. Правосоціалізаційна функція забезпечує процес включення особи журналіста в систему правовідносин суспільства на основі засвоєння всієї правової культури суспільства, заміну правомірної поведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними переконаннями. Регулятивна – є засобом урегулювання правових відносин, заснованих на

принципах верховенства права та гуманізму, забезпечує відповідність поведінки працівників засобів масової інформації правовим приписам під час здійснення професійної діяльності.

Отже, саме ефективне виконання притаманних професійних функцій працівниками засобів масової інформації визначає їх внесок у розвиток правової культури як окремої особистості, так і суспільства в цілому, формуючи при цьому принципи правової поведінки журналістів у професійній діяльності, що спрямовані на утвердження соціально-правових цінностей, розвиток демократії, зміцнення законності і правопорядку в суспільстві.

Висновки до розділу 2

Таким чином, можна виокремити наступні особливості формування правової культури особи в Україні:

1. Ефективний вплив правової освіти на процес формування правової культури особи можливий лише за умови вироблення освітньо-виховної політики і стратегії держави, які створюють передумови для позитивного правового впливу на культуру і суспільство, внаслідок як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях зростатиме усвідомлення сутності та ролі правової освіти як одного з головних ресурсів вироблення уявлень та ставлень щодо певних важливих суспільно-політичних подій і підвищення рівня правової культури в цілому. Роль правової освіти у процесі формування правової культури полягає в тому, щоб досягти такого рівня правосвідомості, коли кожен член суспільства дотримувався б соціальних правил поведінки та правових норм виключно завдяки внутрішній потребі, власним переконанням, а не під страхом примусу. Наявність у суспільстві в цілому та у конкретних громадян зокрема достатньої мотивації дотримуватися правових норм, правомірно поводитися є головним завданням правової освіти.

2. Безпосереднім результатом впливу сім'ї та соціального середовища на формування правової культури особи слід вважати процес правової соціалізації, який еволюційним чином впливає на рівень правокультурності як суспільства загалом, так і конкретної особи. Розвиток правової культури особистості під впливом сім'ї та чинників соціалізації взаємозалежні процеси, оскільки культурно-цілісне персональне становлення людини відбувається, по-перше, на певній духовно-змістовній основі, яку закладає зростання і виховання у сім'ї, за умови адекватного перебігу цих процесів, що дозволяє особі виробити ефективну морально-етичну основу та ієрархію цінностей, на підставі яких відбудеться її входження у суспільство, по-друге, – у конкретному соціокультурному середовищі й, зокрема, в умовах сформованої в суспільстві політичної, правової та освітньої систем. Результативність правової соціалізації визначається

кореляцією між дією об'єктивних чинників цього процесу та правовим вихованням (суб'єктивним чинником), а також здатністю суб'єктів виховання органічно поєднувати раціональні й емоційні чинники правовиховної діяльності.

3. Роль засобів масової інформації при формуванні правової культури визначається ефективністю правової комунікації, суб'єктами якої виступають ЗМІ. При цьому вони виконують наступні функції: правоосвітню, яка має інформаційний характер, забезпечує надання правових знань громадянам); ціннісно-нормативну, що забезпечує формування системи правових цінностей і правового світогляду; правоорієнтаційну, яка дає змогу допомогти правильно орієнтуватись у нормативно-правовому просторі й діяти згідно з законодавством; комунікативну, яка покликана забезпечити правову комунікацію з іншими суб'єктами під час виконання професійних обов'язків; попереджувальну, що забезпечує запобігання вчиненню правопорушень; правосоціалізаційну, яка забезпечує процес включення особи в систему правовідносин суспільства на основі засвоєння всієї правової культури суспільства, заміну правомірної поведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними переконаннями; ідеологічно-виховну, яка сприяє вихованню поваги до права, формуванню правосвідомості та стилю правомірної поведінки громадян.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ КЕРІВНИКА ЗАКЛАДУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

3.1. Нормативно-правова база в галузі правової освіти українського суспільства

Досліджуючи нормативно-правову базу в галузі правової освіти українського суспільства слід визначити два фундаментальні науково-теоретичні критерії, а саме необхідність її формування у рамках загальнонаціональної стратегії, якою вважаємо правову політику держави, та виділення у процесі становлення цієї нормативно-правової бази у період незалежності України трьох хронологічних етапів, щоб продемонструвати те, яким чином еволюція процесу регламентації правової освіти вплинула на розвиток правової культури суспільства.

Поняття «правова політика» не є новим для юридичної науки, проте постійні зміни традиційних правових інститутів актуалізують звернення до її змісту, адже вона задає тенденції розвитку системи права. Для нашого дослідження існує необхідність розглянути її як інституціональний чинник підвищення рівня правової освіти і культури українців, а також як інструмент регламентації процесів розбудови правової держави шляхом вдосконалення нормативно-правової бази в галузі правової освіти українського суспільства. На думку О.Куціпак, помістивши розбудову правової держави в центр своєї діяльності, правова політика за пріоритети свого здійснення має наступні чинники [78, с. 108]:

- 1) Врахування рівня розвитку правового життя в державі;
- 2) Розробку програм правової політики на регіональному (місцевому) рівні;
- 3) Підняття рівня знань законів серед населення;
- 4) Прийняття нормативно правових актів з врахуванням економічного і правового розвитку на місцевому рівні.

Вважаємо за доцільне навести визначення правової політики, яке чіткіше зможе розкрити її потенціал щодо переходу України до правової держави. Це визначення правової політики дав О.Куціпак: «Правову політику з теоретичної точки зору, можна розглядати у вузькому та широкому значенні. Правова політика у вузькому розумінні є вироблення та реалізація тактики і стратегії у сфері створення й застосування права на загальних принципах гуманізму. У широкому розумінні – це діяльність державних і муніципальних органів, громадських об'єднань, окремих осіб, включаючи систему ідей, цілей, заходів та способів, що

забезпечують функціонування та відтворення правового механізму, яка спрямована на здійснення інтересів, прав та свобод людини у взаємодії з її обов'язками [78]». Дане визначення розкриває гуманістичну спрямованість здійснення правової політики як складної системи соціальних інститутів, спрямованої на розвиток системи права. На думку С.Кириченко, для подолання відбитків авторитаризму та тоталітаризму, синдрому яких мають місце не тільки у свідомості пересічних громадян, але й тих, хто керує державою на всіх рівнях, необхідно «...здійснити розробку та поширення відповідної реформаторської філософії, яка, на превеликий жаль, відсутня [33]». Без глибинного осмислення причин, стану та перспектив розгортання суспільних процесів, суспільство буде здатне лише до необґрунтованого калькування досвіду інших держав та декларативних чи непослідовних змін. На нашу думку, правова освіта та правова культура кожного громадянина, який активно включений у процеси суспільної трансформації, повинна мати чіткі орієнтири: куди, як та навіщо розгортаються ці модернізаційні процеси. Не викликає сумніву той факт, що суспільство не може нормально функціонувати без загальноприйнятих норм. Ми погоджуємось з В.Тимошенко, яка зазначає, що коли людина сприймає норми зовнішнього світу та робить їх своїми, немов би стає єдиним цілим зі світом, чим більше сприйнято норм, тим більша адаптація до світу. Через норми людина залучається до соціального життя, включається в діяльність суспільства. Проте, слід мати на увазі, що завжди існують обставини, які порушують рівновагу між владою держави і владою права. На першому місці серед таких обставин є низький рівень правової освіти населення й відсутність фактичних гарантій для підтримки панування права [145]. Перш ніж запропонувати авторський поділ розвитку нормативно-правової бази в галузі правової освіти українського суспільства на три хронологічні етапи та обґрунтувати його доцільність, звернемося до аналізу попередніх напрацювань, у яких застосовано метод періодизації.

Наприклад, О. Костенко робить спробу визначити етапи становлення шкільної правової освіти в Україні. На думку автора, становлення шкільної правової освіти в Україні пройшло 7 етапів, 4 з яких припадає на період незалежності: 1991–1994 рр. – початок становлення системи шкільної правової освіти незалежної України; 1995–1999 рр. – закладено основи безперервної правової освіти та визначено місце й роль школи у її реалізації (прийняття

Кабінетом Міністрів України «Програми правової освіти населення»); 2000–2008 рр. – затвердження указом Президента України в 2001 р. «Національної Програми правової освіти населення» з 2009 р. – пов’язується з виробленням принципово нових підходів до організації та здійснення шкільної правової освіти в Україні, що детермінується, передусім, переходом до функціонування старшої школи як профільної. На думку Н. Потапенко, процес становлення та розвитку правової освіти розкривають два етапи: фундаментальний та регіональний [102]. Перший етап “фундаментальний” характеризує прийняття нормативно- правового акту цільового призначення. З метою розвитку в державі правової освіти та виховання громадян у дусі поваги до Закону і прав людини і громадянина Кабінет Міністрів України затвердив постанову від 29 травня 1995 року № 366 “Про Програму правової освіти населення України” (далі Програма) [140]. Але “преамбулою” першого етапу право-освітнього процесу є Програма юридичного всеобучу в Українській РСР, яка була схвалена Постановою Ради Міністрів Української РСР від 29 червня 1990 року № 143 «Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в Українській РСР» [134]. Головною метою запровадження постанови була докорінна перебудова правового виховання в Українській РСР. Але, зважаючи на події 1990–1991 років, Програма юридичного всеобучу в Українській РСР не була реалізована в повному обсязі щодо головної мети та поставлених у ній завдань. В основу Програми правової освіти населення України покладено створення необхідних умов для набуття і використання правових знань широкими верствами населення, закріплено основні напрями правоосвітньої діяльності, зобов’язавши ряд органів державної влади до розробки конкретних першочергових заходів, спрямованих на практичну реалізацію програми, а засоби масової інформації відкрито та систематично висвітлювати зміст і хід реалізації, її значення щодо розбудови правової держави, широко розкривати інформацію загалом про державу і право. Програмою охоплено великий спектр сфер життєдіяльності населення, в яких здійснюватиметься правовий всеобуч: це і розгалужена мережа загальних та спеціалізованих навчально-виховних закладів незалежно від форми власності від дошкільних до навчальних закладів підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів, особливо тих, чия діяльність пов’язана із законодавством та контролем за його застосуванням, і державні заклади культури, навчально-інформаційні центри, видання юридичної літератури та періодичних видань, і засоби масової інформації та інші. Для практичної реалізації ряду положень Програми, у загальноосвітніх школах I–III ступенів з 1995 року було запроваджене обов’язкове викладання курсу “Основи правознавства” для учнів 9-х класів, який став фундаментальним для створення системи правової освіти. Навчальний курс

спрямований на формування в учнів необхідних знань і навичок для активної, свідомої участі в процесі життєдіяльності соціуму, для спілкування з різноманітними інституціями суспільства та держави. Слід підкреслити, що основна увага була звернута не на вивчення тексту нормативно-правових документів, які з плином часу змінюються, а на опанування базових, “вічних” принципів і положень юридичної науки. Отже, становлення України як демократичної, правової держави, формування засад громадянського суспільства зумовлюють необхідність підвищення рівня правової культури, правосвідомості, правового виховання громадян, що і є характерним для першого етапу розвитку правової освіти. Статтею 57 Конституції України кожному громадянину гарантується право знати свої права та обов’язки. Правова освіта, шляхом розповсюдження її серед населення країни, забезпечує доведення до відома широкому колу населення про основи держави і права, чинні нормативно-правові акти, що визначають права і обов’язки громадян.

Характерними рисами, які розкривають сутність другого етапу “регіонального”, є питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян у одержанні знань про право, державно-правові явища, що першочергово потребують вирішення на державному рівні. З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов’язки затверджено Указ Президента України “Про Національну програму правової освіти населення” від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 [136]. Програма передбачає подальше створення необхідних умов для набуття громадянами правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Розвиток юридичної освіти у класичних університетах України в 1991–2002 рр. представлено в науковій праці Д. Скородумова. На основі вивчення важливих державних актів автор статті характеризує якісні й кількісні зміни в царині української юридичної освіти та показує еволюційний характер процесу реформування й розвитку юридичної освіти, виділяючи три етапи: 1-й – серпень 1991 р. – вересень 1996 р.; 2-й – вересень 1996 р. – квітень 2001 р.; 3-й починається з квітня 2001 р. Вважаючи доцільним застосування методу періодизації для характеристики процесу еволюції нормативно-правової бази в галузі правової освіти українського суспільства, виділяємо наступні етапи, впродовж яких відбувалось поступове удосконалення нормативно-правового забезпечення у цій сфері. Перший етап, що

охоплює 1995- 2011рр. безпосередньо пов'язаний із нормативною фіксацією потреби правової освіти та виховання у навчальних закладах різних рівнів. Другий етап тривав з 2011 до 2018рр і пов'язаний із виробленням нормативно-правових документів як загальнодержавного, так і регіонального рівня, що забезпечували б перманентне підвищення правової освіти громадян у тому числі за межами закладів освіти. На третьому етапі, що розпочався у 2016р. р. і триває досі акцент зроблено на нормативно-правовому забезпеченні діяльності юридичних клінік, що уможлиблюють підвищення рівня юридичної освіти громадян упродовж усього життя. Оскільки ми вважаємо, що правоосвітні та правокультурні навички слід вдосконалювати постійно, то характеристиці нормативно-правового забезпечення діяльності юридичних клінік приділимо найбільше уваги. На першому етапі правова освіта в Україні як процес надання знань, вмінь і навичок про права, свободи й обов'язки людини не є виокремленою ланкою освітньої сфери, тому її становлення й розвиток дуже важко простежити сучасним дослідникам. Надання правової освіти в країні здійснюється в усіх навчальних закладах. Тож значна увага дослідників прикута до різних аспектів розвитку правової освіти як викладання правознавчих дисциплін у закладах освіти [76].

Так, М. Городиський досліджує проблему педагогічних умов забезпечення змісту правової освіти майбутнього вчителя, проте визначення самої правової освіти відсутнє. Розуміння сутності цього поняття досягається шляхом з'ясування його ролі та змісту. Зокрема зазначається, що правова освіта вчителя є невід'ємною складовою його професіоналізму, фундаментальної підготовки й педагогічної майстерності. Правову освіту автор розглядає в контексті правового виховання й вказує на те, що обов'язковою умовою його ефективності є засвоєння вчителем змісту правової освіти, що передбачає оволодіння системою правових знань, вміннями організовувати та проводити правове виховання у школі відповідно до мети й завдань освітньої діяльності на основі концепції національного виховання в Україні, за умови сформованості певного рівня соціально-правової активності вчителя [21].

О. Скакун зазначає, що правова освіта, як і правове виховання, являє собою процес засвоєння знань про основи держави й права, виховання в громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку [84].

Суттєвим недоліком даного визначення є фактичне ототожнення понять «правова освіта» й «правове виховання». Усі вищезазначені визначення не суперечать одне одному, а характеризують правове виховання з різних сторін. В

той же час нормативне встановлення передумов правового виховання визначено в постанові Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 «Про Програму правової освіти населення України» (зі змінами) [127].

Указом Президента України від 18 жовтня 2001 року N 992/2001 «Про Національну програму правової освіти населення» затверджено Національну програму правової освіти населення, в якій термін «правова освіта» визначається як комплекс заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами обсягу правових знань та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків [168]. У 2001р. було прийнято Національну програму правової освіти населення, яка визначила правову освіту як комплекс заходів виховного, навчального та інформаційного характеру, спрямованих на створення сприятливих умов для мотивування громадян до набуття правових знань, умінь та навичок у їх застосуванні, необхідних для реалізації своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків [104]. Те, що виховні, навчальні та інформаційні заходи визначаються як окремі складники правової освіти є, безумовно, плюсом цього формулювання, але мінусом, на нашу думку, є те, що у ньому не приділяється увага правовій аксіології, яка є обов'язковим компонентом у формуванні правосвідомості людини. Лише тільки знань, умінь і навичок не досить для забезпечення високого рівня правової культури населення. Загалом можна відзначити, що впродовж першого етапу в Україні прийнято значну кількість нормативних актів, покликаних вирішувати завдання, пов'язані з правовою освітою населення. Однак низка проблем і досі залишається невирішеною. Велике занепокоєння викликає високий рівень злочинності неповнолітніх, хоча майже всі нормативно-правові акти, які нами було проаналізовано в дослідженні, спрямовані на формування у молоді поваги до закону, профілактику негативних явищ у молодіжному середовищі та формування морально-правової культури підростаючого покоління.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні, на 2012–2021 роки, характеристикою якої доцільно розпочати аналіз другого етапу, також приділено досить уваги різним напрямам виховного впливу на громадян України. У документі, зокрема,

сказано, що система освіти має забезпечувати формування особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя у постійно змінюваному, конкурентному, взаємозалежному світі [105]. Акцентується увага теж на тому, що якісна освіта є обов'язковою умовою забезпечення постійного розвитку суспільства, а прогресивний, демократичний розвиток освіти повинен набути домінуючого та безперервного характеру, що забезпечить гнучке реагування на всі процеси, що відбуваються в Україні та світі.

У Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015 р.) акцентовано увагу на необхідності виховання нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей: поваги до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України); участі у громадсько-політичному житті країни; поваги до прав людини; верховенства права; толерантного ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей; рівності всіх перед законом; готовності захищати суверенітет і територіальну цілісність України [64].

Визначальним у цьому документі є те, що національно-патріотичне виховання пояснюється широко, з огляду на принцип полікультурності, тобто шанобливого ставлення до різних ідей, цінностей, культури, вірувань інших народів. У цьому ж 2015р. Президент України своїм указом затвердив Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки [159], а Кабінет Міністрів України на виконання вказаної Стратегії у 2018 р. затвердив Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура») [124].

У 2016р. було затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки [106], але у зазначеному документі, як ми бачимо, нічого не зазначено про те, яке місце у цьому процесі правового виховання населення. Натомість у Законі України «Про освіту» (2017 р.), серед іншого, звертається увага і на правове виховання. Зокрема, у ст.55 Закону говориться про важливість формування у дітей усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, захищати суверенітет і територіальну цілісність України; виховування у дітей поваги до гідності, прав, свобод і законних інтересів людини, законів та етичних норм; формування у

дитини культури діалогу, культури життя у взаєморозумінні, мирі та злагоді між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами, представниками різних політичних і релігійних поглядів та культурних традицій, різного соціального походження, сімейного та майнового стану [137].

Але визначені обов'язки Закон покладає на батьків здобувачів освіти, а не на навчальні заклади і педагогічні кадри. Наприкінці 2017р. була затверджена Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року. Ця Стратегія спрямована на запровадження системного підходу до підвищення рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства загалом, формування у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, подолання правового нігілізму, визначення дієвого механізму підвищення рівня правової поінформованості населення, сприяння забезпеченню вільного доступу громадян до правосуддя [158].

У жовтні 2018р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. У цьому документі вказано, що завданнями громадянської освіти є: формування громадянської (державної), національної та культурної ідентичності; сприяння розвитку української мови, підвищення духовного рівня Українського народу та усвідомлення його моральних норм; формування поваги до честі та гідності людини, до прав та свобод людини, здатність їх захищати; формування громадянської відповідальності за суспільнополітичні процеси, набуття навичок здійснювати демократичне управління на місцевому рівні та навичок участі громадян у веденні державних справ; формування і розвиток критичного мислення та медіаграмотності, вміння їх практичного застосування; впровадження ідей інклюзивного навчання; формування активної життєвої позиції, здатності до громадських ініціатив та волонтерства; формування навичок конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії, яка ґрунтується на взаємоповазі, обміні досвідом і співпраці; впровадження принципів солідарності та турботи про спільне благополуччя [65].

Отже, аналіз нормативно-правових документів, що регламентує різноманітні питання правової освіти в Україні, показує, з одного боку, велику кількість проблемних питань, яких вони торкаються, а з іншого необхідність удосконалення їх на предмет узгодженості між собою. Незважаючи на те, що органами державної

влади в Україні прийнято цілу низку важливих нормативних актів, практично жоден з них предметно не реалізувався в життя, це зумовлене швидкими і безперервними змінами розвитку держави, які, безумовно, тягнуть за собою формування різного бачення політичної влади на вектори розвитку освіти та ідеології загалом. Цей процес відзначають і діячі держави, і представники національної наукової спільноти. Зокрема, Національна стратегія у сфері прав людини (2015р.) звертає увагу на те, що загальний рівень правових знань українських громадян є незадовільним, оскільки наявні програми правової освіти не відповідають потребам суспільства та викликам сьогодення. Недостатній рівень обізнаності осіб, уповноважених на виконання функцій держави, щодо міжнародних стандартів у сфері прав людини призводить до ігнорування цих прав та, як наслідок, порушення принципу верховенства права. У документі також ідеться про відсутність належної інформаційно-просвітницької роботи для подолання стереотипів, упередженості і нетерпимості у суспільстві [107].

Колектив авторів навчального посібника «Філософія правового виховання» слушно вказує, що найбільш характерними проявами кризи у сфері правового виховання в Україні є: формальне ставлення державних та муніципальних органів до формування правової культури населення; невідповідність форм і методів правового виховання новим обставинам, глибині трансформаційних зрушень, характеру соціальних девіацій; перехідний характер системи правового виховання, паралельне співіснування у ній старих і нових елементів тощо [173].

У 2014 році, після удосконалення правового регулювання вищої освіти в Україні, згадка про юридичні клініки міститься у переліку можливих структурних підрозділ закладу вищої освіти, передбачених ч. 7 ст. 33 Закону України «Про вищу освіту» [1] Незважаючи на те, що жодні інші аспекти діяльності юридичних клінік у цьому акті не визначені, саме лише включення клінік до тексту основного нормативно-правового акта, що встановлює засади функціонування системи вищої освіти в Україні, свідчить про їх певне визнання на державному рівні. [32]

Важливо згадати про те, що на черговому Всеукраїнському з'їзді Асоціації юридичних клінік України 19 червня 2014 р. була схвалена нова редакція Стандартів діяльності юридичних клінік України. Ці Стандарти є комплексом основних характеристик, які притаманні правничій клініці, організації її роботи, а

також діяльності з надання правничої допомоги та правничої просвіти; визначають мінімальні вимоги до моделі організаційної структури юридичної клініки закладу вищої освіти України; характеризують організацію її діяльності, навчального процесу і проходження практики, надання безоплатної правничої допомоги та здійснення правоосвітньої роботи. Дотримання цих Стандартів є вимогою для юридичних клінік – членів Асоціації юридичних клінік України, однак вони можуть добровільно використовуватись правничими клініками, які й не є членами Асоціації. Метою розроблення і впровадження Стандартів діяльності юридичних клінік України стало забезпечення:

1. уніфікованої моделі організаційної структури юридичної клініки;
2. єдиних підходів до організації діяльності юридичної клініки та її персоналу;
3. навчального процесу з метою підготовки студентів до практичної діяльності;
4. доступу студентів-правників до практики під час навчання;
5. своєчасного надання в необхідному обсязі якісної безоплатної правничої допомоги;
6. організації та проведення правоосвітньої роботи [27].

На початку 2016 року з метою підвищення ефективності використання правничої клінічної освіти при підготовці сучасних правників, Асоціацією юридичних клінік України спільно із Українською фундацією правничої допомоги було ініційовано необхідність перегляду «Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України», затвердженого наказом Міністра освіти і науки України ще у 2006 р. Уже через рік, проект нового Типового положення «Про юридичну клініку», розроблений на основі нової редакції Стандартів діяльності юридичних клінік України, був оприлюднений на сайті Міністерства освіти і науки України [102]. Саме з цього часу доцільно розпочинати характеристику третього етапу розвитку нормативно-правового забезпечення правової освіти українського суспільства адже цей факт засвідчив значну роль корпоративного рівня регулювання діяльності юридичних клінік в Україні та визнання авторитету Асоціації юридичних клінік України серед громадських інституцій та державних установ. Більше того, за технічної та експертної підтримки Програми USAID «Нове правосуддя», Української фундації правничої допомоги, Міжнародного фонду «Відродження» та Координатора проектів ОБСЄ в Україні, у 2017 році Асоціацією юридичних клінік України було розроблено

унікальний дослідницький інструмент, що дозволяє оцінити відповідність діяльності юридичної клініки тим цілям, на досягнення яких вона спрямована [3].

Слід також відзначити, що в проєкті Концепції розвитку юридичної освіти, напрацьованого Міністерством освіти і науки України спільно із Міністерством юстиції України, передбачається, що необхідність поєднання навчання здобувачів вищої юридичної освіти з діяльністю у юридичних клініках, для чого правничі школи мають сприяти їхньому розвитку у вигляді окремих структурних підрозділів закладів вищої освіти та впровадженню в освітній процес навчальних курсів з правничої клінічної практики [103].

Незважаючи на зусилля представників національного правничого клінічного руху усунути прогалини у правовому регулюванні діяльності юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти України, на сьогодні, на жаль, існує чимало інших перешкод масовому поширенню правничої клінічної освіти в нашій державі. У першу чергу, йдеться про:

1. необхідність безпосереднього упровадження положень про діяльність юридичних клінік до нормативно-правових актів з організації навчального процесу, проведення навчальної практики та обліку часу роботи науково-педагогічних працівників;
2. включення як обов'язкового пункту вимоги про наявність та якісне функціонування юридичної клініки для акредитації юридичного закладу вищої освіти та отримання таким закладом ліцензії на підготовку юристів;
3. запровадження дієвої системи відомчого та громадського контролю якості функціонування юридичних клінік у структурі закладів вищої освіти [18].

Із самого початку, такі прогалини в нормативному регулюванні діяльності юридичних клінік України розцінювалися представниками національного правничого клінічного руху не як огріхи з боку законотворців та відсутність зацікавленості зі сторони держави у розвитку такого позитивного для правничої та освітньої системи явища як правничі клінічна освіта, а саме – як шанс або можливість для закладу вищої освіти реалізувати свою автономію з метою їх усунення. За результатами моніторингу дванадцяти юридичних клінік України, проведеного Асоціацією юридичних клінік України протягом 2017-2018 років, правничі клініки доволі успішно розробляють та затверджують на університетському рівні внутрішні правила з організації своєї діяльності, беручи до уваги існуючі напрацювання представників національного правничого руху (в першу чергу, нову редакцію Стандартів діяльності

юридичних клінік України та проект нового Типового положення про юридичну клініку [17].

Таким чином, правове регулювання діяльності юридичних клінік в Україні здійснюється сьогодні на трьох основних рівнях: загальнодержавному, корпоративному та локальному. При цьому, загальнодержавний рівень представлений недосконалим законодавчим регулюванням (самою згадкою про правничі клініки в Законі України «Про вищу освіту») та значно об'ємнішим нормативним регулюванням з боку Міністерства освіти і науки України, відповідального за затвердження «Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України». Окремий правовий пласт корпоративного регулювання (або точніше – самоврядування), за який відповідає Асоціація юридичних клінік України як представницький орган значної більшості існуючих сьогодні юридичних клінік, також має значний обсяг нормативного матеріалу, зокрема, нову редакцію Стандартів діяльності юридичних клінік України та Етичний кодекс діяльності юридичної клініки в Україні. Крім того, розроблений «Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України» та проведені в останні роки моніторинги юридичних клінік також мають істотний вплив на розвиток мережі юридичних клінік в нашій державі. Саме в існуванні такого самостійного корпоративного центру впливу на правове поле діяльності юридичних клінік простежується їх походження як особливих організацій громадського сектору (за аналогією із саморегулюванням адвокатури та нотаріату в Україні). Локальний рівень правового регулювання діяльності юридичних клінік сконцентрований винятково у правничих школах та представлений внутрішніми актами закладів вищої освіти з організації роботи підпорядкованих їм юридичних клінік. Підводячи підсумки, зазначимо, що нормативна база правової освіти громадян розроблена в Україні на достатньому рівні, проте, на жаль, і досі в нашій державі не подолано дефіцит правових знань. Аналіз нормативних документів, які регулюють правоосвітню сферу, свідчить про те, що значна частина завдань тих чи інших органів не реалізується, що підтверджується наявністю низки невирішених проблем та станом українського соціуму. Закладення основ та розвитку правового мислення повинно бути одним із завдань, яке потребує реалізації на всіх етапах правової освіти. Даний тип мислення набувається на підставі теоретичної підготовки та ґрунтується на життєвому досвіді. Освіта – це процес розвитку й саморозвитку особи, що пов'язаний з оволодінням соціально значимим досвідом людства, який втілений у знаннях, вміннях і творчій діяльності, необхідна умова діяльності особи й суспільства щодо збереження й розвитку матеріальної й духовної культури. Враховуючи те, що головний шлях набуття освіти – це навчання й безумовно самоосвіта,

процес освіти передбачає навчання в закладах освіти, здобуття певного фаху й одержання відповідного документа – диплома як свідчення про ґрунтовні і широкі знання.

Отже, впродовж зазначених у дослідженні етапів, розвиток нормативно- правової бази правової освіти спрямований на перманентне зростання правової обізнаності усіх категорій громадян. Одним з наважливіших завдань належного нормативно-правового регулювання у цій сфері є формування системи правового виховання як засобу впливу на правову свідомість і підвищення правової культури, збереження наступництва в праві, усвідомлення того, що право не може відігравати роль регулятора суспільних відносин, не набувши справедливого характеру, його спрямованості на утвердження соціальної цінності людини, її невід’ємних прав і свобод, прищеплення громадянам правових цінностей, переконань, мотивів і установок з метою втілення верховенства права, стимулювання правової активності, створення необхідних правових засад для вільного розвитку громадянського суспільства. У процесі правової просвіти громадянин повинен придбати не тільки знання чинного законодавства, а й способів, засобів самостійного оволодіння ним. Абсолютно правильним є стандартне визначення правової обізнаності, що застосовується при навчанні.

Так, якщо громадяни пам’ятають конкретне правове положення – це добре, але якщо забули й знають, де знайти потрібне положення, вміють це робити швидко й грамотно – це теж свідчення їх правової обізнаності. Важливість і необхідність навчання громадян вмінно самостійно отримувати потрібну інформацію про законодавство обумовлюються цілою низкою інших причин і обставин. Фундаментальне та повне знання законів для всіх громадян дати неможливо, а гостра потреба в цьому зберігається постійно. Останнім часом виявляється тенденція підвищення інтересу до права зі збільшенням віку, що обумовлює необхідність постійно вдосконалювати знання права. Потрібно пам’ятати, що законодавство – динамічна система, і весь час з’являються нові закони, знайомство з якими має здійснюватися самостійно.

Найбільш ефективне засвоєння законодавства має місце щодо норм, які мають безпосереднє значення для громадянина, отже, завжди буде зберігатися необхідність повторного звернення до недостатньо добре засвоєних юридичних норм. Окрім того, здатність самостійно орієнтуватися в системі законодавства дозволяє глибше зрозуміти сенс і зміст правових приписів.

3.2. Роль державних інститутів у формуванні правової культури керівників освітніх закладів

Високий рівень правової культури суспільства є однією з важливих ознак правової держави, яка ґрунтується передусім на принципах верховенства права і правового закону, поваги до основних прав і свобод людини та громадянина. Перш ніж аналізувати те, яким чином державні інститути впливають на процес формування правової культури громадян, слід, на нашу визначити характерні риси правових інститутів, через імплементацію яких у правову систему держави інтенсифікується формування правової культури громадян і досягається її належний рівень у суспільстві.

В. Сімутін, визначаючи поняття правового інституту, виводить наступні його ознаки: «1) інститут держави – це система норм (як у праві) і не певна частина, компонент у політичній системі (як в політології), а елемент державності, основна одиниця для її аналізу в тій чи іншій країні; 2) це завжди відносно відокремлена частина державної структури, що володіє певною автономією; 3) будучи частиною більш широкої структури – держави, інститут держави має регулятивний характер, він створюється для регулювання певної сфери суспільних відносин; 4) інститут держави завжди є способом організації певних зв'язків і відносин як цілісної структури; 5) будь-який інститут держави завжди має не тільки свою організацію, але й своє функціональне призначення» [96].

Підтримуючи наведені положення, С. Ковбасюк наголошує на необхідності розширення розуміння зв'язку між інститутом держави і правом та правовою культурою як його складовою частиною, наголошуючи, що:

«1) інститут держави завжди має нормативне закріплення на рівні національного законодавства;

2) основою функціонування інститутів держави є правові принципи і правові цінності... (та далі) інститут держави – автономна організаційно-функціональна структура, основою діяльності якої виступають правові норми і принципи, яка виконує особливу функцію в цілісній структурі державного буття» [57].

Серед існуючих критеріїв до класифікації інститутів держави (організаційно-

функціонального, особливостей структури інститутів, пріоритетності положень інститутів, гілок влади, представницької і безпосередньої демократії, положення в ієрархії інститутів держави, за характером компетенції, за терміном дії, ступеню підконтрольності суспільству, ступеню формальності) найбільш загальною, поряд із цим змістовною виступає класифікація, критерієм якої є ступень матеріального вираження. Згідно із цією класифікацією інститути сучасної держави слід класифікувати на: такі, що мають матеріальне вираження (державний апарат, державні установи, підприємства та організації) та такі, що не мають матеріального вираження (інститут надзвичайного стану, інститут виборів, інститут референдуму). Тут треба зауважити, що втілення в життя інститутів, які не мають матеріального вираження, здійснюється у більшості випадків через створення спеціальних підрозділів (комісій, штабів) за рахунок потенціалу інститутів, що мають матеріальне вираження. Відтак, розглядаючи інструментальну природу механізму сучасної держави, ми маємо враховувати, що складовими елементами механізму сучасної держави є: інститути держави, що мають матеріальне вираження (державний апарат, державні підприємства, організації та установи), та інститути держави, що не мають матеріального вираження (інститут надзвичайного стану, інститут виборів, інститут референдуму).

Але визначившись із інституційним наповненням механізму держави, ми все ж таки ще не зможемо вести мову про релевантний вплив інститутів сучасної держави на процес формування правової культури громадян. Це пов'язано із тим, що отриманні данні характеризують лише інструментальну складову механізму держави. Цього було б достатньо під час аналізу механізму тоталітарної держави, де державні органи втілюють у життя, перш за все, потреби державної влади (фактично правлячої верхівки) залишаючи поза увагою інтереси і реальні потреби народу. Але мета нашого дослідження пов'язана саме із розкриттям впливу інститутів сучасної держави на процес формування правової культури громадян, тому нам треба застосувати ціннісний підхід, завдяки якому ми отримаємо можливість ідентифікувати наскільки конкретний механізм держави відповідає тим критеріям, що у загальнотеоретичній юриспруденції відносяться до розуміння сучасної держави. Термін «сучасна держава» використовується в двох значеннях: по-перше, сучасними називають нині існуючі держави, і, по-друге, сучасною вважається така держава, яка відповідає певним цінностям і нормативам, саме у другому значенні термін «сучасна держава» застосовується у цьому дослідженні.

Розкриваючи природу сучасної держави, В. Сімутін вказує, що це тип політичної системи, що здійснює управління суспільством, охорони його структури, який у своєму розвитку досяг високого рівня організації, розвинення принципів та ідеалів демократії, чіткого розмежування світської та релігійної влади, застосовує прогресивні методи та засоби вирішення різноманітних проблем соціального життя. Її ознаки: 1) чіткі територіальні межі; 2) розвинений інститут громадянства; 3) наявність професійної армії; 4) розгалужена система демократичних інститутів влади; 5) поділ світської і релігійної влади; 6) наявність сучасних технічних засобів управління [101].

На думку Н. Крестовської, риси сучасної держави не тільки зафіксовані в системі нормативних вимог, але й виражені в реальному її бутті. У вигляді конкретних державних інститутів, їх організації та функціонуванні. Сучасна держава – це результат зміни менталітету людей, сприйняття не тільки колишніх традицій державності, але й використання загальнолюдських цінностей і змін в сучасному світі [57]. Сучасна держава і суспільство знаходяться у специфічних взаємовідносинах, які орієнтовані на антропологізацію як домінуючу сьогодні в світі світоглядну парадигму, обумовлюють принципово новий вектор в опрацюванні теоретичних засад правової державності. Йдеться передусім про визнання «сучасного національного суспільного договору», за яким держава підтверджує своє підпорядковане до суспільства становище, та виступає «зручним інструментом» організації та забезпечення комфортного співіснування членів суспільства. Механізм сучасної держави не є «системою повноважних представників» якогось «Левіафану», чогось «недоторканого» та «надсуспільного». Це лише сукупність інституцій, в основу діяльності яких покладено принципи розподілу влади та гуманізму. Це система, що діє у інтересах народу конкретної держави. Саме народ є носієм усієї повноти влади, саме він (через певні інститути та процедури) наділяє владою державні органи, саме від його потреб залежить, в якому напрямі буде розвиватися ця система.

Варто відзначити, що роль державних інститутів у формуванні правової культури громадян виявляється у перманентному процесі удосконалення законодавства, яке повинно характеризуватися науковою обґрунтованістю, демократичною і гуманістичною спрямованістю, справедливістю, відсутністю

прогалин, двозначністю тлумачень. Досить важливим є і рівень розвитку усієї системи нормативно-правових актів, починаючи від законів, актів центральних виконавчих органів влади і закінчуючи актами місцевих органів влади та управління. Правова культура передбачає певні знання основних положень чинного законодавства та уміння ними користуватися. Не маючи необхідних знань про правову систему держави, чинне законодавство, громадяни не можуть реалізувати свої права та обов'язки і захистити свої інтереси. Забезпечення високого рівня життя громадян є однією з найважливіших умов не тільки підтримання режиму законності і правопорядку в нашій країні, але і невід'ємним елементом безпеки держави.

Варто погодитися з твердженням О. Ганзенка про те, що рівень правової культури сучасного суспільства є невисоким. Соціологічні дослідження підтверджують, що значна частина населення не орієнтується в нормах законодавства. Криза сучасної правової свідомості як важливої правової культури зумовлена загальною кризою суспільних відносин, спостерігається масова неповага до права, зневажливе ставлення до законодавства, правових норм, широких масштабів набули явища правового нігілізму, який заперечує цінність права [20].

Проблема ролі державних інститутів у формуванні правової культури громадян ще тривалий час буде актуальною, а необхідність її дослідження безпосередньо впливає із конституційного проголошення людини як найвищої соціальної цінності. Правова культура, вважає А. Овчіннікова, повинна й може розглядатися тільки в нерозривному зв'язку з розумінням феномена людини, її проблем, бажань, намагань, уявлень про себе та навколишній світ [73].

Крім того державні інститути виступають гарантами досягнення правового прогресу у процесі формування правової культури, бо саме вони створюють передумови для економічного, політичного та ідеологічного поступу української нації. «Правовий прогрес, до якого прагне Україна, здійснюючи запровадження в життя ідей створення громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, з належним рівнем інституціоналізації, може бути реальністю лише за умови, що політична і правова реформи поєднуюватимуться з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп» [67]. У наукових дискусіях сьогодення, коли йдеться про з'ясування рівня

залученості державних інститутів у процес реформування правової системи суспільства, активно обговорюється проблема співвідношення поняття «правова культура» з іншими концептами – «конституційна культура», «законодавча культура» тощо. Так, Д. де Рюйшер констатує, що правова культура має важливе інституційне значення та потужний соціальний ефект. Разом з тим, правові основи держави тісно пов'язані із законодавчою культурою, яка заснована на принципах, а не на емпіричних судженнях [94]. Натомість дослідники К. Контіадес та А. Фотіаду, обґрунтовують доцільність використання поняття «конституційна культура», яка є різновидом (підсистемою) правової культури [111]. У цілому закордонні фахівці зауважують, що правова культура залишається принципово неоднозначним поняттям. На їхню думку, це пов'язано зі складністю фінансування комплексних досліджень, в яких порівнюються правові культури. Як правило дослідження правових культур має скоріше одновимірний або двовимірний характер й зосереджене на різних формальних особливостях правової культури конкретної країни, ніж на міжнаціональному порівнянні. Опрацювання наукових публікацій свідчить, що у вітчизняних дослідженнях значна увага приділяється інституційним та неінституційним вимірам буття правової культури, зокрема її діалектичному взаємозв'язку з державотворенням. Як переконливо доводить О. Макеєва, правова культура є потужним чинником розвитку правової системи й відіграє одну з провідних ролей у демократичних трансформаціях сучасної України. З точки зору О. Макарової та Ю. Крилової, правова культура становить духовно-ціннісний стрижень державотворення. Вона обумовлює формування правової системи та громадянського суспільства у країні, становить підґрунтя для розвитку правосвідомості населення.

Інституційна характеристика сучасної держави пов'язана з відображенням її як певної цілісності, виокремленої із соціального середовища, організованої системи різноманітних органів і установ, що перебувають у взаємній залежності один від одного, що зазвичай іменується механізмом держави, і лише за таких умов державні інститути здатні дієво визначати еволюцію правової культури громадян. Слід зазначити, що складові елементи механізму держави не слід звужувати лише до органів держави через те, що його функціонування було б неможливим без таких інститутів держави, як надзвичайний стан, вибори, референдум. Основною

заслугою інституціоналістів якраз і є теоретичне обґрунтування існування в рамках суспільства елементів, які є більшим, ніж проста сукупність людей [6].

У рамках державного механізму більшість інститутів набуває організаційної форми, саме таким чином здійснюючи вплив на формування правової культури громадянина. Організаційними інститутами є інститут глави держави, інститут парламенту, інститути виконавчої влади та ін. Однак існують і нормативні, або як їх ще називають, функціональні інститути державної влади. До них належать, наприклад, інститут виборів, референдуму, надзвичайного стану.

У першому наближенні для простих людей інститути є тим ефективнішими, чим краще вони забезпечують поступальний розвиток суспільства, що має вираження у підвищенні рівня та якості їх повсякденного життя. На більш глибокому рівні інститути оцінюють за наданою ними можливістю самореалізації для кожного. Виражається ця оцінка у різному ступені довіри до інститутів, у тому числі за допомогою демократичних процедур.

Ефективне функціонування сучасних державних інститутів, спрямоване на формування правової культури громадянина, потребує високого рівня загальної та інституційної довіри, тоді як низькі значення обох показників призводять до аномії та ерозії політики як простору загальної волі й загальних інтересів. Таким чином, проблема ефективності виявляється безпосередньо пов'язаною з проблемою визнання суспільством правомірності, справедливості існуючої влади. І хоча в розпорядженні еліти, здавалося б, знаходяться всі ресурси влади, це не може гарантувати їй стійкості свого становища без набуття вирішального ресурсу – добровільної згоди на те основної частини населення. Поки держава утримує рівень легітимності, політична система характеризується порівняною стабільністю. Наявність великої кількості конкуруючих неформальних інститутів і відсутність зростання ефективності формальних є серйозними факторами дестабілізації. З моменту їх формування неформальні інститути залишаються раціональною стратегією акторів, люди вважають за краще діяти вже звичними і перевіреними способами, що так чи інакше відбивається на політичній культурі суспільства. Інституційний вакуум і правовий нігілізм, закріплені у політичній культурі, поширюються на рівень інститутів, тобто призводять до негативного сприйняття інституційної системи в цілому. Це позначається не тільки на ефективності

державного апарату, але й серйозним чином змінює структуру розподілу влади 190. Визнання цієї влади правомірною – її інститутів, рішень і дій – в політології називають легітимністю. Таким чином, легітимність державної влади виявляється пов'язаною з її ефективністю, а поняття легітимності, що відбиває ставлення до влади, стає конструктивною підмогою в діагностиці ефективності влади. Чим більше відповідає очікуванням суспільства діяльність певного державного інституту, тим більшим є ступінь довіри до процесів його утворення та функціонування, тим більшою є впевненість у його життєвості, в його здатності до сприйняття нових реалій, до реагування на нові виклики і, отже, здатності до трансформації. Підтримка громадянами державних інститутів передбачає: а) адекватне розуміння цілей, намірів, програм дій органів державної влади; б) довіру до них; в) участь громадян в реалізації програм, вирішенні нагальних проблем і питань спільно з органами влади. Довіра громадян інститутам держави – вихідний момент взаєморозуміння і взаємодії влади та населення [58, с. 55]. Виходячи з того, який з елементів інституту є домінуючим, інститути можуть існувати у формі організацій, нормативів і уявлень. При подальшому розгляді інституціоналізації держави ми будемо керуватися саме таким широким розумінням інститутів. Поряд із цим, не менш важливим вбачається визначення особливостей інституціоналізації саме у сфері, пов'язаній з діяльністю сучасної держави. Вважаємо, що інституціоналізація у цій сфері отримує певне правове наповнення.

Відтак, під юридизацією інституціоналізації слід розуміти сукупність процедур надання правового змісту загальним процесам створення та укорінення інститутів, вона засновується на двох ключових критеріях: легалізації легітимних інститутів і наявності правової форми їх діяльності.

Легалізацію як певний правовий феномен можна ідентифікувати і як самостійну систему, орієнтовану на отримання певного результату у сфері піднесення окремих об'єктів до стану, що відповідає чинному закону. Досягнення цієї мети відбувається в суворій відповідності здійснюваних дій певній моделі такої процедури. Із цього приводу Д. Манько зазначає, що «легалізація – це правова процедура, яка здійснюється уповноваженим суб'єктом, результатом якої є піднесення певних об'єктів до стану, що відповідає чинному закону. Легалізація, будучи правовою процедурою, є певним алгоритмом, який визначає склад і

послідовність юридичних дій, результатом яких є піднесення певних об'єктів до стану, що відповідає чинному законодавству, а також пов'язаний із задоволенням окремих потреб суспільства й держави» [97].

Відповідно, процедури нормативно-правової регламентації (реєстраційні, дозвільні або навіть прийняття конкретного акта, яким регламентується статус певного інституту) інститутів, які фактично склалися в суспільстві та відповідають його інтересам (легітимні) є відображенням їх легалізації. Своєю чергою, не менш важливими для юридизації інституціоналізації інститутів держави є правові форми їх діяльності. Суттєвими ознаками таких форм діяльності є: а) правовідповідність – передбачена правом і відповідає закріпленому в ньому порядку здійснення; б) правозначущість – юридична значущість результатів діяльності [97]. Аналізуючи форми здійснення функцій держави, Н. Крестовська зазначає, що «правова форма – це діяльність органів держави, пов'язана з ухваленням і виданням правових актів, а саме: правотворча, правозастосовна, правоінтерпретаційна» [74].

Своєю чергою, легітимація інститутів сучасної держави має бути заснована на фактичному визнанні доцільності та відповідності тих положень, які підлягають інституціоналізації, наявним потребам. Розширене розуміння зазначених компонентів досягається, в тому числі, і завдяки застосуванню комплементарно-цілісної концепції пізнання права. На думку В. Дудченко, «...дана концепція синтезує ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія) та є спробою зрозуміти дійсне поєднання цих найважливіших правових сфер. У спробі досягти синтезу комплементарна концепція формування правової культури громадянина стикається зі своїми головними проблемами, найважливішою серед яких є розроблення онтології, котра була б адекватною зазначеній концепції синтезу. Не менш важливою є й проблема цінностей і оцінок, оскільки право мусить визнавати, відображати і захищати цінності через законодавців і суди. Те, що сучасна правова теорія має бути теорією цінностей та оцінок, неабияк актуалізує і проблему зрілої правосвідомості юристів як сфери духовності. Комплементарно-цілісне пізнання права можна поглибити через ідеал-реалістський підхід. У методології ідеал-реалістського синтезу долається протистояння метафізики і позитивізму, що дозволяє пізнавати правову реальність без її догматизації, у всій повноті. Такий підхід приводить нас до ідеї «нормативного факту». Саме в цій ідеї складність права знаходить свій кульмінаційний пункт, а сам феномен права стає доступним для розуміння.

Водночас через вирішення проблеми “нормативних фактів” стає можливим по-новому вирішувати більшість нагальних проблем сучасної теорії права (проблеми джерел права і визначення права за його джерелом, антиномій у сфері права, ролі організації та примусу, проблеми співвідношення публічного і приватного права, соціального права, юридичного плюралізму тощо)».

Аналізуючи зазначену концепцію та підхід, можна виокремити головний алгоритм: «факт породжує право, має бути так, як є». По суті, реальні відносини зумовлюють моделі поведінки, які пізніше інституціоналізуються, а право, своєю чергою, охороняє форми, створені життям. Відтак, якщо під час або за результатами інституціоналізації сформувався інститут, який відповідає критеріям легальності, легітимності та правової форми діяльності, то такий інститут, безумовно, є інститутом держави, що впливає на процес формування правової культури громадян. Аналізуючи процеси трансформації сучасних держав, В. Сімутін зазначає: «...пов'язано це з багатьма аспектами, найбільш важливими з яких вбачаються:

- 1) необхідність забезпечення рівності можливостей доступу усіх громадян до отримання і використання державних послуг, ознайомлення з чинним законодавством та судовими актами, подання запитів щодо отримання публічної інформації тощо;
- 2) бажання соціуму брати більш активну участь (співробітництво, координація) у процесах прийняття та реалізації політичних рішень державними органами;
- 3) неефективне керівництво управлінськими процесами з боку державного менеджменту, а відповідно високий рівень недовіри до уряду та негативне ставлення до влади (перш за все, на пострадянському просторі);
- 4) активний розвиток інформаційно-комунікативних технологій та формування нової моделі «мережевого публічного урядування».

Формування інституційної структури сучасної держави зумовлено також переосмисленням класичного принципу поділу влади. Це має прояв у формуванні нової гілки влади – контрольної влади, а також в переосмисленні ролі судової влади. Роль сучасної держави має бінарну природу, зумовлену, з одного боку, зменшенням ролі держави у регулюванні суспільних відносин, а з іншого – передбачає формування нових напрямів діяльності держави та розвитку інституційних структур, які забезпечують традиційні функції держави.

Системний підхід до дослідження інститутів держави, а також глибинний аналіз інститутів, неможливий без розгляду особливостей інституціоналізації держави. Як уже зазначалося вище, поняття «інституціоналізація» не має усталеного, загальноприйнятого однозначного тлумачення, оскільки вивчається і використовується в рамках різних сфер суспільних відносин. Складність формулювання поняття «інституціоналізація» пов'язана також з приналежністю його як сфері науки, так і сфері практики. Цей термін може розглядатися і як спосіб дослідження явищ, і як спосіб розкриття процесів становлення та функціонування досліджуваних феноменів. На практиці процес інституціоналізації органів державної влади полягає в оформленні державної влади як системи інститутів, діяльність яких чітко регламентована правовими нормами. У науці процес інституціоналізації дозволяє систематизувати уявлення про державу і право, здійснити їх комплексне дослідження. При сучасному рівні розвитку наукових методів інституційні підходи призводять до визначеності в розумінні, що таке державна влада, в чому її призначення, де межі її діяльності, в яких формах ця діяльність здійснюється. У найзагальнішому вигляді під інституціоналізацією розуміють процес формування, встановлення і закріплення будь-яких нових державних і громадських інститутів як стійких форм організації діяльності людей; процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх до системи, яка здатна діяти заради задоволення суспільної потреби.

Процес інституціоналізації призводить до формування статусно-функціональної системи держави, до структуризації соціуму. Це неминуче сприяє підвищенню організованості, регульованої та ефективності діяльності державних і громадських інститутів, у тому числі й органів державної влади. Процес інституціоналізації слід трактувати, швидше, як закріплення, затвердження та основу для стабільного розвитку тієї чи іншої концепції або підходу, ніж як процес вироблення цієї концепції та підходу. По суті, інституціоналізація – тенденція, властива стабільним суспільствам і державам, які вважають за краще розвиток і реформування уже сформованих інститутів і систем на противагу революційним перетворенням. Однак інституціоналізацію не можна визначити як заданий процес поступального руху.

Процес інституціоналізації містить три основні моменти: 1) однією з

необхідних умов появи інститутів є відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організовувати спільну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших потреб. Виникнення певних суспільних потреб, а також умови для їх задоволення, є першими необхідними моментами інституціоналізації; 2) соціальний інститут утворюється на підставі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути звужений до суми цих осіб та їх взаємодій. До основних елементів інституту належать: система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності й поведінки людей; 3) адаптація індивідів і колективів до нормативних вимог соціальних інститутів, у ході якої формуються соціально-психологічні механізми, які забезпечують стабільність і стійкість громадської організації. Можливими є два основні шляхи інституціоналізації: при першому з них інститути засновуються рішеннями органів публічної влади або формуються соціально активними громадянами. Другий шлях пов'язаний з тим, що інститути формуються у практиці суспільних відносин, існують у вигляді фактичних моделей поведінки і лише потім набувають характеру загальних правил, тобто в першому випадку інституціоналізація є цілеспрямованим і контрольованим процесом, тоді як другий спосіб передбачає стихійне зародження інституту [56].

У сучасній інституційній теорії зміни в правовій системі розглядаються переважно з точки зору еволюції інститутів, проте виразно простежуються тенденції перенесення акценту з вивчення інституційної еволюції на вивчення інституційних криз. Дослідники, зокрема, фіксують різні критичні моменти у розвиткові інституційних моделей, аналізують причини їх виникнення. Крім традиційних трактувань криз останнім часом набувають впливовість підходи, які зосереджують увагу на системно-інституційних характеристиках і пояснюють кризи як стан руйнації й розпаду інституційної системи під впливом внутрішньо системних і зовнішніх чинників. Як уже зазначалося, основою інституту є його ідеологічний зміст, тобто соціальні потреби й інтереси, для максимально ефективного задоволення яких і виникає інститут. Динаміка соціальних процесів у суспільстві призводить до змін інтересів і потреб індивідів, виникнення нових способів їх задоволення. За таких умов може виникати ситуація протиріччя між формальними і неформальними нормами у рамках інституту; недостатньо

ефективний механізм контролю за виконанням приписів, що містяться в нормах інституту, може мати катастрофічні наслідки для його функціонування. Як наслідок, чинні інститути не справляють належного впливу на поведінку індивідів. Може бути виокремлено три види інституційних криз, виходячи з причин, що їх породжують. На сучасному етапі вітчизняного державотворення державні інститути відіграли значну роль у здійсненні реформи децентралізації влади. У цьому контексті особливої ваги набуває правова культура субсидіарності, яка передбачає раціональний розподіл функцій, прав та обов'язків між всіма рівнями влади. Задля реалізації поставленої мети система управління у регіонах України повинна забезпечувати надання реальної можливості для людини отримати максимальну кількість послуг від органів влади. Це завдання буде реалізоване за багатьох умов, однією з яких є підвищення рівня правової культури субсидіарності управлінських кадрів шляхом подолання наявних деформацій правосвідомості. Через активну участь місцевих громад у суспільних справах можна поліпшити якість управління як окремими територіями України, так і державою в цілому.

Для України вкрай важливим є становлення інституту місцевого самоврядування як невід'ємного атрибуту громадянського суспільства, що володіє достатньо високим рівнем правової культури, й інноваційного суб'єкта державотворення. В той же час, для якісного зростання рівня правової культури субсидіарності можновладців, які очолюють місцеві громади важливі позитивні зміни у їхній правосвідомості, підвищення рівня особистої відповідальності за прийняття управлінських рішень. Розвиток правової культури субсидіарності на місцевому рівні сприятиме вирішенню наступних завдань:

- покращенню захисту прав і свобод громадян;
- підвищенню вимогливості до кандидатів у депутати на місцях та до діяльності органів місцевого самоврядування взагалі;
- створенню комфортних умов для розвитку громадян за рахунок справедливого перерозподілу коштів місцевих бюджетів та прийняття збалансованих рішень з урахуванням інтересів громад;
- впровадженню філософії партнерства у трикутнику центральна влада-органи місцевого самоврядування-громадянин.

У цілому, як показує європейський досвід державного будівництва, правова

культура громадян еволюціонує під впливом загальної демократизації суспільного життя, реального забезпечення можливостей у правовий спосіб відстоювати власні інтереси у судовому порядку, за допомогою політичних партій та громадських організацій, лобістських груп тощо Фахівці стверджують, що у науковому плані розроблені ті ідейні концепції, що встановлюють можливість подолання сучасних проблем державотворення.

Спираючись на ментальні здобутки європейської цивілізації нашої доби, були відпрацьовані та закріплені відповідні ціннісні орієнтації, центральними серед яких є такі:

- демократія справжня, представницька, а не декоративна;
- правова держава, яка ґрунтується на відомих принципах, закладених передусім у Декларації прав людини та в інших міжнародних стандартах;
- імплементації у державотворчий механізм принципу відповідальності держави перед громадянином;
- втілення фундаментальної європейської цінності – розвинене громадянське суспільство;
- плюралістична партійна структуризація суспільства, яка виражає інтереси усіх без винятку соціальних груп населення, є засадничою передумовою відпрацювання та ствердження системи суспільного дискурсу, себто різнопланового і постійного суспільного діалогу;
- турбота про середній клас;
- турбота про сферу «тонких структур»: літературу, мистецтво, усі можливі громадянські об'єднання тощо – не лише як вирішальних засобів виживання в умовах інформаційного суспільства, а як найглибинніших основ існування демократії та функціонування повноцінного громадянського суспільства;
- визнання права основним ресурсом модернізаційного механізму державотворення;
- формування національної еліти на основі власної національної ідеї.

Вищенаведені ціннісні орієнтації є підґрунтям для подальшого розвитку демократичної правової культури активістського типу й послідовного здійснення системних реформ в Україні. Як відомо, правова культура формується під впливом політичних, моральних, соціально-економічних, духовних та інших чинників й містить так звану «інституційну пам'ять» про досвід державного будівництва.

Правова культура є втіленням звичаїв, традицій, норм, уявлень про справедливе облаштування держави, що накопичувались певним народом (або суспільством) протягом довготривалого історичного періоду.

Таким чином, підводячи підсумки розгляду ролі державних інститутів у процесі формування правової культури громадянина, слід зазначити, що внаслідок здійсненої змістовно-функціональної характеристики інституціоналізації сучасної держави встановлено, що державні інститути мають прямий вплив на формування правової культури громадянина за двома напрямками. По-перше, інституціоналізація приводить до упорядкування суспільних відносин взагалі та владних відносин, зокрема, таким чином сприяючи підвищенню рівня правової культури громадянина. По-друге, результатом інституціоналізації державної влади є встановлення раціонального типу легітимності, яка виступає невід'ємною складовою правової культури громадянина, та на практиці означає встановлення якісно нового порядку взаємовідносин між владою і суспільством, яскравим прикладом чого слугує процес децентралізації влади, який успішно відбувається в Україні. Результатом інституціоналізації держави є підвищення рівня інституційної та загальної довіри до влади.

3.2. Досвід формування правової культури керівника закладу освіти

Правовий простір світу складається із існуючих та функціонуючих на сучасному етапі розвитку правових культур. Всі вони в тій чи іншій мірі взаємопов'язані, взаємозалежні та здійснюють вплив одне на одного, адже сучасний світ являє собою складне соціально-культурне та політико-правове утворення, яке еволюціонує під впливом різнопланових тенденцій: глобалізації і локалізації, самозбереження та саморуйнування. Тобто фундаментом західної правової культури виступають 4 складові: вона бере початок з римського приватного права і зберігає його сильний вплив, також в ній проявляється сильний вплив канонічного права, вона має високий рівень правової культури (в її якісній характеристиці), заснована на принципах легальності та протестантської етики, і притримується загального поняття правової держави, сформованого під впливом природного права.

Родовими особливостями західної правової культури, які необхідно переймати у процесі формування правової культури України, є прозорість законодавчого процесу, гласність судового

процесу, недоторканість приватного договору від втручання з боку держави, оперативне опублікування всіх нормативних актів (як законів, так і підзаконних актів), стабільність і передбачуваність законів (як зазначають багато вчених, закон, який часто змінюється не вартий паперу, на котрому написаний), юридична грамотність населення (тобто хто не знає своїх прав, той їх і не має), законослухняність населення (у всіх справах громадянин повинен себе вести в рамках закону), визнання ролі юриста як гаранта принципу верховенства права в суспільстві, стабільність рішень державних органів і відомств, довіра громадянина до правових структур і готовність звертатись до юридичних процедур в особистих та ділових справах, свобода інформації (надання громадянам вільного доступу до правової інформації). Тому взірцевим для запозичення Україною вважаємо правовий досвід країн Європейського Союзу і самим ЄС як наддержавною структурою.

Історія розвитку правових систем європейських країн переконливо доводить, що цивілізаційний прогрес значною мірою визначаються такими критеріями, як існування громадянського суспільства та демократії, функціонування вільної, незалежної, соціальної а також правової держави. Історія становлення цивілізації європейських країн доводить, що без розвитку громадянського суспільства та правової культури, ефективний розвиток держави і соціальний прогрес ускладнюються чи взагалі унеможливлюються [74].

Як зазначає О. Ганзенко, «...правова культура Європейського Союзу є явищем багатогранним та складним. Культуру ЄС характеризують, через призму свободи, адже сутністю об'єднання європейських країн є забезпечення основних чотирьох свобод: свободи пересування людей, товарів, послуг та капіталів. Таким чином, правова культура всього суспільства і кожного громадянина країни, яка є членом ЄС, передбачає визнання рівнозначними національним прав і свобод громадян інших країн, які також входять до складу Європейського Союзу. Принцип формальної рівності виступає як інтернаціональний фундамент права, забезпечуючи ще більший захист правових можливостей суб'єкта за допомогою як національних, так і загальноєвропейських правових засобів» [19]. Підґрунтям європейських цінностей стала саме людська гідність, а також людина як особистість та індивідуум. Якщо брати до уваги європейські стандарти, то максимально наближеним до ідеального є суспільство, де забезпечені рівні можливості для розвитку усіх громадян і застосування їхніх потенційних здібностей, а також досягнена основа потреба особистості – потреба в самоствердженні та самовизначенні. Політична, моральна, суспільна безпека та свобода кожної особистості – це найважливіші елементи європейських цінностей. Тому саме такі правові цінності повинні стати

засадами вітчизняної правової культури. Особливість отримання міжнародного досвіду у процесі формування правової культури полягає у тому, що вона являє собою імплементацію якісно цінних, прогресивних зразків правової культури усього людства в цілому, або – певної школи праворозуміння; вказує на соціальні досягнення у втіленні ідеалів гуманізму, ступінь дієвості інститутів захисту прав і свобод особи, її честі і гідності, актуалізації найвищої соціальної цінності – людського життя [105].

З урахуванням наукових підходів до поняття "культура", "правова культура", "міжнародне право" міжнародну правову культуру особистості можна визначити як знання нею закономірностей розвитку міжнародноправових норм, розуміння норм та інститутів міжнародного права, особливостей взаємодії міжнародно-правової системи з внутрішньодержавним правом України, дотримання норм міжнародного права, його виконання і застосування та нетерпиме ставлення до будь-яких порушень прав людини як носія суб'єктивних юридичних прав і обов'язків та учасника правових відносин. Міжнародна правова культура юриста-міжнародника є складовою частиною його професійної культури та передумовою успішної професійної діяльності і потребує подальшого визначення факторів що впливають на формування і розвиток особистості юриста-міжнародника.

З точки зору позитивноправового праворозуміння, як слушно зазначає М. Целуйко, Україні необхідно переймати позитивний західноєвропейський досвід формування компетентно-правової культури для підвищення ефективності базових принципів її імплементації у правову систему держави [86].

Відповідно, наукове дослідження правової культури має здійснюватися не лише з методологічних позицій юридичної доктрини, а й з урахуванням напрацювань психології, соціології, політології, економічної теорії тощо. Такий підхід обумовлює досягнення різноманітних гносеологічних та практичних цілей, і дозволяє під різними кутами зору і з альтернативних позицій здійснити її сутнісний аналіз. Правову культуру класифікують в залежності від різних критеріїв: територіально-просторовий критерій, приналежність до певного типу правової системи суспільства, особливості правового статусу суб'єктів правової культури, рівень розвитку суспільства й т. ін. [106].

Сучасна юридична наука досліджує правову культуру суспільства у контексті перетворень, які відбуваються з правовою реальністю конкретних держав. Складовими компонентами правової культури суспільства, насамперед, є система правових норм і принципів як регуляторів суспільних відносин, правовий статус суб'єктів права, стан законності та

правопорядку у суспільстві, масова правова свідомість тощо. Повноцінне розкриття кожного з перерахованих елементів можливе за умови дослідження правової культури у «режимі реального часу», з урахуванням викликів і завдань, які стоять у конкретний момент історичного розвитку перед правовою системою сучасної демократичної, правової держави. З огляду на особливості функціонування і взаємодії правових систем сучасності правову культуру суспільства неможливо розглядати у відриві від глобалізаційних змін у світі, які обумовлюють інтернаціоналізацію правових цінностей та ідеалів. Особливо це проявляється у тих регіонах світу, де державно-культурні традиції народів є дотичними і мають спільне історичне коріння: держави Близького Сходу, Середньої Азії, Аравійського півострова, Північної і Південної Америки. Європейський інтеграційний процес в зазначеному аспекті вирізняється особливо. Після Другої світової війни політико-економічне зближення європейських країн призвело до формування нового феномену – правової культури Європейського Союзу (далі – ЄС). На основі правової культури ЄС правові системи держав-членів ЄС перебувають у процесі безперервної культурної взаємодії [44]. Результатом цього стало запозичення культурними просторами багатьох держав Старого світу елементів правової культури інших країн і кристалізації процесів культурної взаємодії народів. Останнє десятиліття в історії державотворення України позначилося активізацією її участі у європейських політичних інтеграційних процесах. На рівні національної правової системи це знайшло прояв у нормативній формалізації проєвропейського вектору подальшого цивілізаційного розвитку.

Для сучасної західної правової культури також характерний інститут правової держави. Розуміння правової держави в західному праві, вимірюється такими критеріями: політичний плюралізм, рівність громадян перед законом, поділ влади, невідчужуваність основних прав людини, виборність основних державних органів на основі альтернативності і чесності виборів, конституціоналізм (тобто наявність механізму Конституційного нагляду над законами парламенту і підзаконними актами), незалежність судової влади від політичної влади, недоторканність приватної власності, свобода підприємництва, свобода договору, свобода громадян. У західній правовій традиції поняття свободи громадян включає такі види свободи: свободи слова, свободу вибору місця проживання, недоторканність особи громадянина і його житла, свободу пересування і свободу віросповідання. Тому і студентів юристів в Європейських країнах навчають правильному розумінню вказаних критеріїв. Європейські науковці серед основних

особливостей і детермінант західної правової культури виділяють індивідуалізм і раціоналізм. Тому при формуванні правової культури студентів юридичних вузів здійснюється націлення на раціоналізм і індивідуалізм. Індивідуалізм розуміється як віра в автономію і повну свободу людини, який часто протиставляється суспільству. Ця концепція діаметрально налаштована проти поняття колективізму, або ідеї підпорядкування людини суспільству. Слід, однак, відзначити, що в рамках континентально права взаємовідношення і протиставлення принципів індивідуалізму та колективізму не так однозначно. Все ж класичний індивідуалізм сформувався в рамках англо-американської правової культури. Раціоналізм означає віру в нескінченні можливості, що дозволяють людському духу знати, структурувати і справлятися з дійсністю в об'єктивній манері. Раціональність європейця універсальна. Вона має тенденцію до граничних узагальнень. Ще однією рисою європейської раціональності є її «приземленість»: раціоналізм має сенс як панівний спосіб розуміння, мотивації і способу життя людини. Повсякденний побут, матеріальне життя, політика, право сприймаються лише в сітці закономірностей, на основі очевидності детермінізму явищ. Повною мірою ці установки реалізувалися в умовах європейського капіталізму. Західна людина (де б територіально вона не існувала) – це істота політична. Бути нею – значить бути громадянином, членом держави, і, тим самим, бути зобов'язаним жити і діяти відповідно до законів і цілей держави. При формуванні у Європейського студентства правової культури важливу роль відіграють ідеї свободи, громадянського суспільства, закону і природних прав людини [80].

У 2019 р. Конституцію України було доповнено нормами про «європейську ідентичність Українського народу», «незворотність» європейського вибору України, а політика з реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі стала компонентом компетенції національного парламенту, Президента України та уряду. Відповідні конституційні зміни сформувалися як результат політики активного зближення України і ЄС. У 2014 р. було укладено і ратифіковано Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої.

Це слугує належним нормативним для того, щоб правова культура

українського суспільства зазнавала позитивних змін у процесі сприйняття населенням універсальних цінностей ЄС як ідейної засади європейської інтеграції. Наддержавна система права ЄС базується на уніфікованих положеннях про спільні ідейні засади розвитку і функціонування правових систем держав-членів альянсу. У правничій термінології такі ідейні засади отримали назву «універсальні цінності ЄС». Універсальний характер таких цінностей обумовлений тим, що їх зміст знайшов юридичне закріплення на наддержавному рівні у правових актах ЄС. Так, ст. 2 Розділу I Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору) від 07.02.1992 р. універсальними цінностями ЄС є: людська гідність, свобода, демократичний державний устрій, рівність перед законом, правова держава, права людини, права осіб, що належать до національних, релігійних і інших категорій меншин. Зазначені цінності закріплено у багатьох положеннях Угоди про асоціацію, а їх дотримання українською стороною є запорукою зближення ЄС з Україною і залучення нашої держави до участі у європейських політиках. Поступова, але цілеспрямована політика держави щодо втілення універсальних цінностей ЄС сприяє їх засвоєнню населенням України на ментальному рівні.

Представники сфери державного управління і правники у зазначеному контексті є первинними суб'єктами, які сприймають такі цінності, керуються ними у своїй професійній діяльності і відчують відповідну результативність. Підтвердженням цього є позитивний досвід імплементації практики ЄСПЛ у національне українське законодавство, що дозволило практично посилити вже створений механізм захисту прав людини відповідно до стандартів і норм ЄС, а також наблизити українську правову систему до європейської [203].

Разом із тим, формування позитивних загальносуспільних уявлень про універсальні цінності ЄС серед населення України не є простим процесом. Причин цього є декілька. По-перше, правова культура громадян України відповідає загальному рівню розвитку українського суспільства, яке сьогодні лише проходить етап формування стійких переконань про цінність прав і свобод особи, демократичного, правового державного устрою. Це обумовлюється загальною транзитивністю розвитку українського суспільства, а також тим, що культурно-орієнтаційні засади соціалізації є чітко не визначеними і рухливими. Зазначена обставина безпосередньо відображається на формуванні правових традицій, адже

формування права має найбільшу ступінь історичної обумовленості, акумулює і відображає характер культури відповідного суспільства [100].

За таких умов законодавча констатація про спрямованість курсу державного розвитку на розбудову демократичного суспільства і правової держави на основі стандартів ЄС ще не є гарантією реального втілення проголошених цілей. Підтвердженням цього є систематична політична конфронтація між суб'єктами політичної системи України, прояви правового нігілізму у багатьох сферах суспільного життя, відкрите нехтування засадами законності. Поряд із цим, правова культура демократичного суспільства передбачає практичне втілення орієнтацій на повагу до особи, її прав і свобод [106]. Відзначаючи певний прогрес, слід визнати, що багато у чому зазначена засада продовжує мати в Україні статус формальної.

По-друге, відчутною залишається проблематика співвідношення універсальних цінностей ЄС і національних культурно-ментальних наративів, які сформувалися у правосвідомості широких верств населення на теренах України історично. Етнічні, релігійні і культурні відмінності мешканців окремих регіонів України обумовлюють певну неоднозначність загального ставлення до самої ідеї євроінтеграції. Практика розширення ЄС довела, що адаптація національного законодавства асоційованих з правовою реальністю ЄС країн має бути виваженою і мати характер як твердих, так і м'яких юридичних зобов'язань сторін залежно від сфер, в яких здійснюється гармонізація, враховувати особливий характер відносин з конкретною країною [106].

Задля забезпечення гнучкості процесів світоглядної адаптації широких верств населення України до сприйняття змісту універсальних правових цінностей ЄС слід наповнювати правову і культурну комунікацію між Україною і ЄС практичним змістом на всіх рівнях. Угода про асоціацію визначає зміст і цілі комунікації на рівні політичного співробітництва, на рівні взаємодії в сфері освіти, на рівні розвитку співробітництва інститутів громадянського суспільства, на рівні взаємодії молодіжних організацій України і держав ЄС тощо. Лише подальший розвиток такої співпраці буде сприяти насиченню відповідною правовою інформацією широких верств населення, забезпечить інформаційну наповненість процесу гармонізації правових традицій. Слушною у зазначеному контексті є позиція П. Гленна, який відстоює тезу про те, що у сучасному світі немає жодної теоретичної причини, чому люди, які ідентифікують себе з будь-якою традицією, не можуть отримати й використовувати інформацію з іншої традиції [109].

Подібний підхід, як свідчить досвід процесів політико-правової інтеграції держав, має бути домінантним для практичної реалізації засад правової комунікації між Україною і ЄС. Державі потрібно системно працювати у напрямі реалізації двосторонніх зобов'язань з ЄС. Лише таким чином, як справедливо зазначає К. Жебровська, універсальні цінності набудуть «національного забарвлення», а їх сприйняття буде відбуватися з урахуванням національних правових традицій [39].

Від змістовного наповнення правової комунікації України і ЄС у межах євроінтеграційних процесів значно буде залежати зменшення рівня конфліктогенності різних підходів до сприйняття універсальних цінностей ЄС. Особливо це важливо у процесі нормопроєктування, правотворчості, реалізації та застосування права. По-третє, сьогодні ЄС і Україна потребують спільної позиції щодо розуміння формули ефективності участі у євроінтеграційних процесах і, відповідно, – процесу зближення правових культур населення України і народів ЄС. Проте, уніфікованого підходу до аналізу зазначеного аспекту не вироблено і подібні питання розкриваються в межах соціологічних або правових досліджень, політичних прогнозів, окремих експертних думок тощо. Разом із тим, очевидною є відмінність змісту суспільної думки щодо цих питань у державах ЄС і України. Так, за результатами аналітичного коментаря дослідницько-проектного центру

«Нова Європа» широкі верстви населення України основним чинником гальмування євроінтеграційних процесів і проєвропейських трансформацій вважають нерішучість влади впроваджувати зміни на місцях, слабкість партнерських відносин між муніципалітетами, поганий клімат для інвестиційної діяльності [188].

На тлі цього формуються відповідні правові установки у соціумі, які багато в чому демонструють недовіру населення до владних інституцій. На рівні із цим, у державах ЄС погляди широкого загалу на означені питання є децю іншими і це підтверджується результатами тривалих досліджень. Так, на базі незалежного науково-дослідного дослідницького інституту соціальних наук Норвегії (СМІ) за фінансової підтримки дослідницької ради Норвегії у період з червня 2007 по грудень 2010 р. було реалізовано дослідницький проєкт «Правові культури перехідного періоду – вплив інтеграції до ЄС» [198]. Метою проєкту було з'ясування впливу процесів європейської інтеграції на правову культуру суспільства на місцевому рівні кількох держав-членів ЄС (Великобританія, Польща, Болгарія), держави, яка не є членом ЄС, але входить до вільної економічної зони (Норвегія) і держави, на яку поширювалася політика сусідства (Україна). За результатами

виконання проєкту було встановлено, що в умовах об'єднаного європейського діалогу чинниками, які визначають спрямованість формування правової культури населення держав-членів ЄС є вплив релігійних традицій, негативні рудименти досвіду комунізму, ступінь терористичної загрози, вплив глобалізації, міграція всередині ЄС, взаємодія між правовою культурою та формальним національним законодавством.

Отже, різниця у поглядах є очевидною і подібні відмінності слід враховувати у процесі реалізації політики взаємодії України і ЄС. Поряд із цим, для всіх типів суспільств збройний конфлікт залишається головною загрозою безпеки держави, що обумовлено історично [100]. Наступною, суміжною із попередньою, площиною прояву процесів впливу європейської інтеграції на трансформацію правової культури населення України є поглиблення підвищення рівня правової інформованості громадян у зв'язку з участю у євроінтеграційних процесах. На сьогодні, доступність правового інформування громадян України перебуває на високому організаційному рівні. Доведення юридично значущої інформації до широких верств населення відбувається через застосування засобів масової комунікації, Інтернет, всебічне висвітлення результатів юридичної практики, функціонування мережі консультативних юридичних послуг, оприлюднення законодавства та ін. Домінуюча роль у правовому інформуванні належить засобам масової інформації. Євроінтеграційні процеси і участь у них України є не лише приводом, але й джерелом правової інформації для соціуму. Поряд із позитивним значенням цього, існує ризик спотворення змісту багатьох інформаційних кейсів через вплив на редакційну політику власників засобів масової інформації. Це призводить до «політизації» та «корпоратизації» як змісту, так і способу подання правової інформації кінцевому споживачу.

Тому держава залишається основним суб'єктом об'єктивного та неупередженого інформування громадян про право і правові явища в цілому. Г. Клімова у зазначеному контексті справедливо підкреслює роль держави як інституції, яка здатна не лише забезпечити необхідний якісний рівень законодавства, але й гарантувати надійне функціонування каналів інформування про чинне законодавство і на цій основі формування високого рівня правосвідомості і правової культури українських громадян [52].

Беручи до уваги масштабність змісту Угоди про асоціацію, а також підписання Україною і ЄС значної кількості двосторонніх угод та інших документів, спрямованих на виконання Угоди, виникає необхідність у формуванні стрункої системи інформування громадян про правові аспекти взаємодії ЄС і України. Але на основі аналізу відповідного

вітчизняного досвіду слід констатувати відсутність організованої державної діяльності по системній роботі в означеному напрямі. Так, після сплину більш ніж трьох років з дня підписання Угоди про асоціацію, 20.12.2017 р. на урядовому рівні було затверджено Стратегію інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 р. [142].

В цілому, реалізація вказаного документу була спрямована на структурування формату та розповсюдження спеціальної правової інформації в суспільстві. Не випадково метою Стратегії уряд визначив сприяння трансформації і демократизації суспільства, розробку і прийняття нових законодавчих актів, сприяння розвитку правової держави, створення умов для здійснення рушійних змін у суспільній правовій свідомості, формуванню правової позиції громадськості на засадах соціально активного суспільства. У практичній площині зазначений документ уперше започатковував концептуальні засади організації і проведення спеціальних навчальних занять для працівників юридичних служб органів виконавчої влади з питань сприяння реалізації прав громадян, організацію безоплатної правової допомоги, демонтаж моделі карального правосуддя як радянського рудименту, організацію і проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів, дискусій, майстер-класів за участю провідних експертів, фахівців, юристів з правоосвітньої тематики. У контексті потенційного впливу на правову культуру суспільства слід відзначити, що очікуваним результатом реалізації Стратегії було визначено створення умов для формування правової свідомості та правової культури громадян згідно з критеріями, які відповідають європейським стандартам. Слід відзначити, що незважаючи на те, що зазначений документ на сьогодні втратив чинність реалізація його положень стала дієвим прикладом владно-управлінської діяльності у напрямі формування правової культури населення з урахуванням не лише політичних проєвропейських прагнень України, а й втілення універсальних європейських цінностей. Реалізація положень Стратегії принесла певні позитивні результати, адже правову культуру сформувати без юридичної обізнаності неможливо. Вважаємо, що сьогодні існує необхідність оновлення концептуальних засад доведення до населення України правової інформації про позитивні результати перетворень, які відбуваються з правовою системою України у світлі реалізації проєвропейської правової політики і участі України в євроінтеграційних процесах. Це можна вважати об'єктивною необхідністю з огляду на зростаючу роль права в українському суспільстві, яке потребує реального впровадження у соціальні практики загальновизнаних європейських цінностей, політичного і ідеологічного плюралізму, правової активності громадян, протидії правовому нігілізму та правової пасивності [12]. Третім виміром

трансформації правової культури суспільства під впливом триваючих процесів євроінтеграції є зміна світоглядної системи координат молодого покоління у процесі правової соціалізації. Правова соціалізація є процесом засвоєння індивідом взірців правової поведінки, правових норм та цінностей, необхідних для успішного функціонування людини у даному суспільстві. В преамбулі Угоди про асоціацію визначено, що Україна є європейською країною, яка поділяє спільну історію й спільні цінності з державами-членами Європейського Союзу та проголошує свою європейську ідентичність. Цей важливий постулат закладається у всі соціально-психологічні і педагогічні механізми соціалізації дітей, підлітків і молоді на рівні дошкільної, шкільної та вищої освіти. За цих умов відбувається процес формування морально- правових цінностей у людини як особистості, досягнення нею більш високих параметрів розвитку. Відповідно, сама ідея євроінтеграції і участь України у спільних з ЄС політичних і правових практиках стає передумовою формування системи цінностей кожного громадянина. Практика доводить, що ефективності «проєвропейської» соціалізації громадян України сприяє також і активна участь ЄС у освітній і молодіжній політиці України. З великого розмаїття прикладів вважаємо доцільним навести реалізацію програми «Еразмус +» в Україні, яка розпочалася у 2014 р. з метою підтримки проєктів з мобільності і співпраці між організаціями Європи і України в сфері вищої освіти, євростудій, молоді та спорту. Позитивними результатами реалізації зазначеного проєкту є долучення молодого покоління населення України до освітнього і спортивно-виховного загальноєвропейського простору і поширення відповідного досвіду на теренах України. Відповідно, розширення кількості подібних проєктів і програм у майбутньому буде сприяти підтримці освітнього, професійного та особистісного розвитку громадян ЄС, підвищення якості робочих місць і соціального згуртування, розвитку інновацій та посилення європейської ідентичності і активного громадянства, академічної мобільності в освіті молоді, розвиток стратегій співпраці [103].

Як узагальнення викладеного вище, відзначимо, що трансформація правової культури українського суспільства під впливом процесів євроінтеграції має відбуватися під «егідою» широкого суспільного діалогу за умови поєднання зусиль системи державного управління, потенціалу громадянського суспільства та залучення широких верств населення та врахування можливих ризиків цього. Правова культура суспільства, з огляду на буття тих чи інших держав-членів ЄС, також еволюціонує і постійно знаходиться під впливом деструктивних чинників. У системі європейських правокультурних цінностей, які знайшли конституційно-правове закріплення, важливе місце посідає саме право приватної власності як матеріальна основа свободи. Так, французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. з усіх природних та невід'ємних

прав тільки право власності об'явила священним і недоторканим і тим самим відкрила епоху закріплення даної концептуальної ідеї на конституційному рівні. Конституція України (ч.4 ст.41) уперше в конституційній історії нашої країни встановила нерушимість права приватної власності. Парламентарі і всі інші представники державної влади повинні остаточно усвідомити, що поза гарантованою непорушністю приватної власності (захищеністю банківських вкладів, іноземних інвестицій) неможливо створити сприятливий інвестиційний клімат у країні, забезпечити розвиток власного виробництва, повернення капіталу у вітчизняну економіку. Таким чином, в Україні гостро стоїть питання формування правової культури підприємців і державних службовців щодо взаємовідносин з іноземними партнерами, які, зокрема, є громадянами країн Європейського Союзу. Від цього залежить наближення часу вступу України до Європейського Союзу, адже основною умовою набуття бажаного для нашої країни членства в ЄС є не стільки виконання взятих на себе зобов'язань, скільки належний рівень економічного розвитку і культури.

У політичній сфері вартими запозичення є традиції європейської демократії. Демократія, яка ідентифікується, насамперед, із фундаментальним принципом народного володіння владою, стає захисним бар'єром від претензій будь-яких політичних сил на політичне панування. Конституція надає державності, республіканському правлінню, демократичному устрою правову форму, створюючи тим самим умови для їх послідовної реалізації в правовій системі держави. Особливе місце в системі чинників обмеження влади належить правовій державі, якою Україна проголошується в статті 1 Конституції України і яка визначається як публічно-правовий союз народу, заснований на праві, як легітимованих суспільством нормах, та політичній відповідальності держави перед народом за свою діяльність, державна влада в якому здійснюється за принципами дотримання прав і свобод людини і громадянина, верховенства права, поділу влади, інституціоналізації і юридичної форми діяльності органів державної влади, їх посадових та службових осіб [45].

Становлення, розвиток і функціонування інститутів демократії в Європейському Союзі наочно демонструють необхідність формування середнього класу в суспільстві, як умови легітимації обраних представників народу. Легітимація означає визнання народом законності проведених виборів. Політична сила, яка отримує владу через демократичні вибори, згідно з чинним законодавством, представляє і захищає права своїх виборців і несе політичну відповідальність перед ними. Останнє є можливим, якщо ці виборці самі представляють собою вагому політичну силу, тобто об'єднані в політичну партію, є її реальними і активними членами, а не простою групою підтримки. Такими виборцями можуть бути, на нашу думку, головним чином,

представники середнього класу. Маються на увазі люди, здатні зробити свідомий вибір, заснований на розумінні політичної та економічної ситуації і необхідності певних реформ, а не на простому незадоволенні умовами життя чи персоналіями, які знаходяться при владі; люди, які спроможні висунути свою кандидатуру на виборах, організувати рекламно-агітаційну кампанію через консолідацію організаційних та фінансових ресурсів однодумців (членів своєї партії чи громадського об'єднання). Таким чином, підсумовуючи аналіз здобуття Україною міжнародного досвіду та необхідність його імплементації у процесі формування національної правової культури, слід зазначити, що цей фундаментальний елемент правової системи є складною системою духовних і матеріальних цінностей правової сфери, формування яких обумовлюється правовими традиціями та новаціями, що характеризують певний стан розвитку суспільства, у тому числі й рівень міждержавної міжнародної співпраці.

Європейська інтеграція є магістральним напрямком розвитку України у XXI столітті. Набуття асоційованого, а згодом і повного членства в Європейському Союзі, входження до європейського політичного простору, утвердження України як впливової європейської держави повністю відповідає нашим національним інтересам. Одним з основних напрямків інтеграційного процесу, умовою набуття Україною повного членства в Європейському Союзі є адаптація, зближення та поступове приведення законодавства України у відповідність до законодавства ЄС, а також виконання зобов'язань за міжнародними договорами України з ЄС, зокрема, зобов'язань за Угодою про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами, та їх державами-членами від 14 червня 1994 року. Ефективність цього процесу в Україні великою мірою залежить від спільної та узгодженої діяльності органів державної влади, наукових і громадських установ та організацій, налагодження постійного інформаційного обміну у сфері європейського права, наявності вільного доступу до правових актів ЄС, розвитку правової освіти в галузі європейського права, проведення відповідних наукових досліджень, здійснення порівняльного аналізу, використання найкращого світового досвіду в правокультурній сфері.

Висновки до розділу 3

Таким чином, за результатами дослідження проблем та тенденцій формування правової культури особи в Україні на сучасному етапі можна констатувати наступне:

Розвиток нормативно-правового забезпечення в галузі правової освіти українського суспільства доцільно показати шляхом виділення та характеристики його основних етапів. Перший етап, що охоплює 1995-2011рр. безпосередньо пов'язаний із нормативною фіксацією потреби правової освіти та виховання у навчальних закладах різних рівнів. Другий етап тривав з

2011 до 2018рр і пов'язаний із виробленням нормативно-правових документів як загальнодержавного, так і регіонального рівня, що забезпечували б перманентне підвищення правової освіти громадян у тому числі за межами закладів освіти. На третьому етапі, що розпочався у 2016р. р. і триває досі акцент зроблено на нормативно-правовому забезпеченні діяльності юридичних клінік, що уможлиблюють підвищення рівня юридичної освіти громадян упродовж усього життя.

Вплив державних інститутів на процес формування правової культури громадян здійснюється двояким шляхом. По-перше, інституціоналізація приводить до упорядкування суспільних відносин взагалі та владних відносин, зокрема, таким чином сприяючи підвищенню рівня правової культури громадянина. По-друге, результатом інституціоналізації державної влади є встановлення раціонального типу легітимності, яка виступає невід'ємною складовою правової культури громадянина, та на практиці означає встановлення якісно нового порядку взаємовідносин між владою і суспільством, яскравим прикладом чого слугує процес децентралізації влади, який успішно відбувається в Україні. Результатом інституціоналізації держави є підвищення рівня інституційної та загальної довіри до влади.

Європейська інтеграція України можлива лише за умови імплементації міжнародного досвіду у процесі формування національної правової культури, що забезпечується шляхом ретрансляції фундаментальних цінностей європейської цивілізації, таких як свобода, рівність та справедливість. Одним з основних практичних напрямків інтеграційного процесу, умовою набуття Україною повного членства в Європейському Союзі є адаптація, зближення та поступове приведення законодавства України у відповідність до законодавства ЄС, а також виконання зобов'язань за міжнародними договорами України з ЄС. Ефективність цього процесу в Україні великою мірою залежить від спільної та узгодженої діяльності органів державної влади, наукових і громадських установ та організацій, налагодження постійного інформаційного обміну у сфері європейського права, наявності вільного доступу до правових актів ЄС, розвитку правової освіти в галузі європейського права, проведення відповідних наукових досліджень, здійснення порівняльного аналізу, використання найкращого світового досвіду в правокультурній сфері.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Комплексне теоретико-правове дослідження засобів формування правової культури у майбутніх керівників закладів освіти спеціальності 073 «Менеджмент» дає підстави для наступних висновків та рекомендацій.

При аналізі науково-практичної літератури з проблеми дослідження визначена площина розуміння правової культури зводиться до виділення таких її рис як відображення відповідного рівня правосвідомості, юридичної науки, якості законодавства, правової освіти, правореалізаційної практики, професіоналізму правоохоронних органів тощо, які в сукупності віддзеркалюють найсуттєвіші результати правового досвіду суспільства. Визначальним для формування правової культури особи при цьому підході визнається позитивний вплив родини, що закладає належну морально-етичну основу для розвитку індивідуальної правосвідомості. У парадигмі позитивно правового праворозуміння правова культура фактично виступає ідеологічною основою правового розвитку правової системи, адже її послідовники визначають правову культуру як систему духовно-правових цінностей, таких як правові знання, правові переконання, правові уявлення, а також світоглядно-правових орієнтацій, які відображаються у правовій свідомості людей і органічно поєднані з їх соціально-правовою активністю щодо створення ефективної нормативно- правової бази життя суспільства. Правова культура на індивідуальному рівні у рамках цієї парадигми визначається як сукупність правознання особи (когнітивний елемент), оцінки нею правових явищ (аксіологічний компонент) та поведінки (діяльнісний компонент).

Найважливішими елементами правової культури є нормативний, ціннісний, а також суб'єктний, інформаційний, комунікативний, поведінковий, ідеологічний елементи правової культури. Саме гармонійне поєднання цих та інших елементів правової культури надає більшої ефективності правовому впливу як на індивідуальному, так і на суспільному рівні. Елементи правової культури у рамках феноменологічно-семіотичного підходу розкриваються шляхом аналізу їх номінального значення та внутрішнього змісту, що передбачає інтерпретацію цих елементів на номінальному та сутнісному рівнях. На першому рівні кожен з елементів правової культури фактично тотожний поняттю, через яке він виражається. Наприклад, якщо звернутися до нормативного елемента, то його буквальний зміст виражений у понятті норми. На другому рівні важливою є не проста фіксація тотожності елемента поняттю, що його позначає, а пошук внутрішнього сенсу у процесі його соціокультурної інтерпретації, через яку знаходять своє вираження культурні конотації конкретного елемента

правової культури в тій соціальній ситуації, яка характеризує його актуальне буття. Характеризуючи на цьому рівні нормативний елемент правової культури, констатуємо, що втрата нормою права своєї стійкості на сучасному етапі розвитку правової системи означає кризу сучасної правової нормативності. Цю кризу називають також інфляцією права, яка виражена в невідповідності кількості правових нормативів соціальним потребам людини та суспільства, коли кількість нормативно-правових актів переходить усі розумні межі. Криза нормативності веде до втрати легітимності та ігноруванню загальнообов'язковості законів. Подолання наслідків цієї кризи та мінімізація актуальних втрат від неї можливі лише за умови формування високого рівня правової культури.

Позитивний вплив неправових соціальних регуляторів на процес формування правової культури визначається рівнем ефективності регулятивного впливу соціальних норм, які власне є тими соціальними категоріями, що перебувають у перманентному зв'язку із правовою культурою, підвищується ефективність тією мірою, в якій абстрактні вимоги, що висувуються людині, відповідають внутрішнім переконанням людей. При розбіжності вимог, закріплених у соціальних нормативах і внутрішніх імперативах людини, виникає не тільки внутрішній конфлікт в індивіда, а й знижується ефективність впливу таких соціальних регуляторів як звичай, мораль та релігія. Так, наприклад, вплив звичаю забезпечується переконанням людей у необхідності певного варіанта поведінки, а його ефективність полягає в тому, що закріплений стереотип поведінки перевірений часом і поширений серед соціальної групи. Норми моралі своєю чергою ефективні лише у разі добровільного дотримання людиною і тому є внутрішнім регулятором суспільних відносин. Моральне регулювання передбачає наявність певних моральних ідеалів, систему моральних норм і різні форми соціального контролю. Релігійними ж нормами визначається не тільки порядок організації та діяльності релігійних установ, регламентується діяльність віруючих, ставлення до Бога, але також і взаємини з людьми. Інтенсивність релігійного впливу на соціум залежить від історичного етапу розвитку суспільства, регіональних і національних особливостей. На сучасному етапі релігійний вплив зменшується у порівнянні з минулими історичними періодами.

Аналіз підготовки майбутніх керівників закладів вищої освіти здійснений у процесі дослідження переконливо доводить, що вона повинна здійснюватися у теоретичному, практичному, профілактичному, інформаційному, науково-просвітницькому та консультаційному напрямках. Важливим при цьому є створення безперервної системи правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів з наступним продовженням у

загальноосвітніх, вищих та інших навчальних закладах. У цьому вбачаємо зміст головних сучасних освітніх трендів, що демонструють глибоке проникнення у всі сфери життя, торкаючись, зокрема, питання становлення та розвитку правової культури.

Роль освіти у процесі формування правової культури у майбутнього керівника закладу освіти забезпечується шляхом органічної імплементації правових компонентів у систему загальної, середньої і професійної освіти, культури, політичної, економічної, моральної, естетичної та інших форм виховання; відкритістю й доступністю інформації про державу і право, про процеси у правовій сфері; систематичністю й безперервністю поширення та набуття знань своїх елементарних прав, дотримання своїх обов'язків.

Застосувавши біхевіористський підхід до розуміння сутності правової культури, вдалось показати, що родина, а також інші соціальні інститути здійснюють стихійний та цілеспрямований вплив на процес її формування. На практиці такий вплив реалізується двома шляхами. По-перше, шляхом трансляції соціально-правового досвіду від родини та соціального середовища до особи, що виражається в сукупності переданих знань про культурні та правові норми й цінності, типи правової поведінки, як соціально переважних в межах окремих соціальних груп, суспільства в цілому, так і відхильних, таких, що суперечать соціальним нормам. Трансляція включає в себе не тільки усвідомлені, цілеспрямовані, впливи, що контролюються (формування правосвідомості в широкому розумінні), але й стихійні, спонтанні процеси, що мають безпосередній, прямий і опосередкований, непрямий вплив на розвиток особистості. По-друге, шляхом інтеріоризації, а саме суб'єктивування, рефлексування культурно-правового досвіду безпосередньо самим індивідом. На такому рівні особа є суб'єктивно-об'єктивною єдністю. Здійснюється співставлення сприйнятого із соціального середовища культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, своєрідна його фільтрація. В результаті деяка частина набутого знання в структурі правосвідомості, перетворюючись, трансформується у внутрішні регулятиви правосвідомості й поведінки, остання може бути відхиленою в категоричній формі або залишеною без уваги. Також важливо відзначити, що цими двома шляхами відбувається об'єктивування особистістю індивідуального досвіду соціально-правових дій. Незалежно від наявності мети, активності, що характеризує правокультурний потенціал конкретного суб'єкта, соціального становища кожний індивід несе на собі певні функції суб'єкта соціалізаційного впливу на оточуючих людей, на різні соціальні групи, до складу яких входить людина, суспільство в цілому. Наслідком цього впливу є те, що правова культура особи та

суспільства релевантна рівню ефективності правової соціалізації особистості та ширших соціальних груп.

Внесок засобів масової інформації у розвиток правової культури на практиці відображається через формування інформаційного суспільства, в якому кожен громадянин здатний створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися та обмінюватися ними, комунікувати між собою. ЗМІ створюють можливості для реалізації конституційних прав громадян у першу чергу на свободу слова значно розширилися, суттєво задовольняють потреби у правових знаннях. Провідну роль у забезпеченні правовою інформацією суспільства, реалізації права на інформацію відіграють ЗМІ, для яких інформаційна діяльність є головним завданням і професійною діяльністю, а правова комунікація є способом поширення правових знань та підвищення таким чином правокультурного рівня суспільства. Вплив ЗМІ на формування правової має функціональний характер, як суб'єктам правової комунікації медіа притаманні такі функції: правоосвітня, яка має інформаційний характер, забезпечує надання правових знань громадянам); ціннісно-нормативна, що забезпечує формування системи правових цінностей і правового світогляду; правоорієнтаційна, яка дає змогу допомогти правильно орієнтуватись у нормативно-правовому просторі й діяти згідно з законодавством; комунікативна, яка покликана забезпечити правову комунікацію з іншими суб'єктами під час виконання професійних обов'язків; попереджувальна, що забезпечує запобігання вчиненню правопорушень; правосоціалізаційна, яка забезпечує процес включення особи в систему правовідносин суспільства на основі засвоєння всієї правової культури суспільства, заміну правомірної поведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними переконаннями; ідеологічно-виховна, яка сприяє вихованню поваги до права, формуванню правосвідомості та стилю правомірної поведінки громадян.

Процес формування нормативно-правової бази в галузі правової освіти українського суспільства є частиною правової політики держави, що має еволюційний характер. Тому доцільно виділяти конкретні хронологічні періоди такого розвитку, кожному з яких притаманні свої особливості. Перший етап, що охоплює 1995-2011 рр. і безпосередньо пов'язаний із нормативною фіксацією потреби правової освіти та виховання у навчальних закладах різних рівнів. Другий етап тривав з 2011 до 2018 рр. і пов'язаний із виробленням нормативно-правових документів як загальнодержавного, так і регіонального рівня, що забезпечували б перманентне підвищення правової освіти громадян у тому числі за межами закладів освіти. На третьому етапі, що розпочався у

2016 р. і триває досі акцент зроблено на нормативно-правовому забезпеченні діяльності юридичних клінік, що уможлиблюють підвищення рівня юридичної освіти громадян упродовж усього життя. При цьому інтегральним чинником державної політики у галузі нормативно-правового забезпечення правової освіти громадян є формування системи правового виховання як засобу впливу на правову свідомість і підвищення правової культури, збереження наступництва в праві, усвідомлення того, що право не може відігравати роль регулятора суспільних відносин, не набувши справедливого характеру, його спрямованості на утвердження соціальної цінності людини, її невід'ємних прав і свобод, прищеплення громадянам правових цінностей, переконань, мотивів і установок з метою втілення верховенства права, стимулювання правової активності, створення необхідних правових засад для вільного розвитку громадянського суспільства.

Належне виконання як нормативними, так і організаційними інститутами державної влади, а також інститутами громадянського суспільства, притаманних їм функцій створює передумови для формування і перманентного підвищення рівня правової культури громадян. Рівень цієї ефективності безпосередньо залежить від рівня легітимності того чи іншого інституту у суспільстві, який у свою чергу визначається рівнем довіри громадян до діяльності конкретних інститутів. Підвищенню правової культури громадян в Україні сприяє децентралізація державної влади, завдяки якій формується та активно розвивається правова культура субсидіарності, яка передбачає раціональний розподіл функцій, прав та обов'язків між всіма рівнями влади. На цій підставі відбувається розвиток інститутів місцевого самоврядування, як невід'ємних атрибутів громадянського суспільства, що володіють достатньо високим потенціалом для формування правової культури громадян та виступають інноваційними суб'єктами державотворення.

Встановлено, що за наявності цього «кредиту довіри», який уможливлює подолання суспільної інфантильності та правового нігілізму, які повністю нівелюють процес формування правової культури громадян, вплив державних інститутів на цей процес відбувається двояким чином. По-перше, інституціоналізація приводить до упорядкування суспільних відносин взагалі та владних відносин, зокрема, таким чином сприяючи підвищенню рівня правової культури громадянина. По-друге, результатом інституціоналізації державної влади є встановлення раціонального типу легітимності, яка виступає невід'ємною складовою правової культури громадянина, та на практиці означає встановлення якісно нового порядку взаємовідносин між владою і суспільством, яскравим прикладом чого слугує процес децентралізації влади, який успішно відбувається в Україні.

Залучення міжнародного досвіду у процесі формування правової культури України повинно відбуватися на підставі створення передумов для світоглядної адаптації широких верств населення України до сприйняття змісту універсальних правових цінностей, що дозволить наповнювати правову і культурну комунікацію між Україною і передусім Європейським Союзом практичним змістом на всіх рівнях: на рівні політичного співробітництва, на рівні взаємодії у сфері освіти, на рівні розвитку співробітництва інститутів громадянського суспільства, на рівні взаємодії молодіжних організацій України і держав ЄС тощо. Практичним результатом здобуття міжнародного досвіду внаслідок інтенсифікації правової комунікації між Україною та ЄС може стати зменшення рівня конфліктогенності різних підходів до сприйняття універсальних цінностей ЄС. Особливо це важливо у процесі нормопроєктування, правотворчості, реалізації та застосування права. Також для цього необхідні спільна та узгоджена діяльність органів державної влади, наукових і громадських установ та організацій, налагодження постійного інформаційного обміну у сфері європейського права, наявність вільного доступу до правових актів ЄС, розвиток правової освіти в галузі європейського права, проведення відповідних наукових досліджень, здійснення порівняльного аналізу, використання найкращого світового досвіду в правокультурній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко Л. В. Теорія держави і права. Харків : СПД ФОП Вапнярчук Н. М., 2014. 287 с.
2. Александров Д. О. Юридична психологія. 2007. Веб-сайт. URL: http://pidruchniki.ws/19240701/psihologiya/pravova_psihologiya.
3. Асоціація юридичних клінік України / Галай А., Ломжець Ю., Інструмент оцінювання стандартної якості діяльності юридичних клінік України. 2017. Веб-сайт. URL: <https://legalclinics.in.ua/instrument-otsinyuvannya-standartiv-yakosti-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/>
4. Атаманова Н.В., Дяченко О.В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної Української держави. Нове українське право. 2022. Вип. 1. С. 82–87. URL: <http://www.newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/201>
5. Банах С., Савіцька В. Правова культура журналістів в сучасному інформаційно-правовому просторі. Актуальні проблеми правознавства. Випуск 3 (11). 2017. С. 5-9.
6. Баран А. В. Праворозуміння: гносеологічний аналіз. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 827. С. 120–127.
7. Бачинський Т. Правова культура: деякі сучасні підходи до її розуміння. Юридична Україна. 2011. № 8. С. 16-20.
8. Бедь В. В. Юридична психологія. Київ : МАУП, 2004. 436 с.
9. Білічак О. А. Реформа юридичної освіти в Україні: проблеми і виклики. «Освітня аналітика України». 2019. № 3 (7). С. 57-68.
10. Богданова І. М. Соціальна педагогіка. 2008. Веб-сайт. URL: http://pidruchniki.ws/16011013/pedagogika/harakteristika_roboti_sotsialnogo_pedagoga#295.
11. Бондаренко В., Пустова Н. Правовий вплив у системі соціального впливу. Соціально-правові студії. 2021. Випуск 2 (12). С. 12- 18.
12. Бровко Н. І. Аналіз феномену правосвідомості людини у філософсько-правовій думці. Підприємництво, господарство і право. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. №1. С. 73-82.
13. Буроменський М. Основи судової журналістики: посіб. для журналістів. Київ : USAID, 2009. 72 с.

14. Верховна Рада України (2014), Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р., Урядовий кур'єр, № 146.
15. Висоцька Л.В. Правова освіта: проблематизація питання поняттєво-категоріального апарату. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Ч. 1. 2017. Вип. 152. С. 99-102.
16. Волинка К.Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
17. Галай А., Ломжець Ю., Матвєєва Ю., Цип'яшук М. Перші моніторинги юридичних клінік в Україні: практики, тренди, розвиток. Асоціація юридичних клінік України, Київ, 2018. 26 с.
18. Ганзенко О. О. Теоретичні аспекти інтеграції України в європейський культурно-правовий простір. Вісник Запорізького національного університету. 2009. Вип. 1. С. 23-27.
19. Ганзенко О.О. Правова культура особи в умовах розбудови правової держави Україна. Вісник Запорізького юридичного інституту. 1999. № 2. С. 279-284.
20. Годованець В. Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення Концепції. Право України. 1999. № 1. С. 27-31.
21. Головченко В., Потьомкін А. Правові механізми формування правосвідомості студентів. Право України. 2006. №9. С. 100-103.
22. Гольцова О. Є. Соціальне регулювання та правове регулювання – співвідношення понять. Часопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 53-57.
23. Гопанчук В. С. Сімейне право: навч. посіб. для студентів юрид. вузів та факультетів. В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, С. П. Індиченко, Л. А. Савченко. Київ : Вентурі, 1997. 272 с. URL: <http://pravouch.com/page/spravo/ist/ist-24--idz- ax301--nf12.ht>
24. Горобець К. В. Аксіосфера права: філософський і юридичний дискурс : Одеса : Фенікс, 2013. 18 с.
25. Громадська організація «Асоціація юридичних клінік України» (2014), Стандарти діяльності юридичних клінік України, доступно на: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klinikukrayiny/>
26. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства / за ред. В.П. Бежа. Київ : Вид. НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 680 с.
27. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти :

моногр. Київ : Знання, 2005. 375 с.

28. Давлатов Ш. Б. «Роль, завдання та організаційно-правові засади юридичних клінік», Правова позиція, 2016, № 1 (16), С.29-35.
29. Дія права: інтегративний аспект : монографія. Кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ. Юридична думка, 2010. 360 с.
30. Договір про Європейський Союз. Офіційний інтернет-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text.
31. Дудченко В.В. Класична юридична освіта у центрі правової культури України. Наукові праці НУ ОЮА. 2011. С. 252–260.
32. Єгоров О.П. Правова культура: поняття, елементи та рівні. Правничий вісник Університету «КРОК». 2011. Вип. 9. С. 13–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuk_2011_9_4 (дата звернення: 10.12.2023)
33. Жебровська К. А. Правові цінності у взаємодії правових систем: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 20 с.
34. Завальнюк В. В. Антропологічне осягнення правової реальності: юриспруденція на перетині епох. Одеса : Юрид. л-ра, 2012. 206 с
35. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. проф. М. В. Цвіка, доц. В. Д. Ткаченка, проф. О. В. Петришина. Харків : Право, 2002. 436 с.
36. Загальна теорія держави та права / за ред. В.В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 320 с.
37. Загальна теорія держави та права: основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. Концепції / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ, 2008. 655 с.
38. Загальна теорія права : підручник / За ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
39. Заєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Київ, 1999. 18 с.
40. Іваній О.М. Правова освіта як засіб формування громадянського суспільства. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. № 22. 2016. С. 42-45.
41. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Роль правової культури субсидіарності у

- розвитку місцевого самоврядування в Україні. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. Зб. наук. пр. 2012. Вип. 1. С. 33-43.
42. Каплій О. В. Правовий вплив недержавних засобів масової інформації на формування правової культури та правомірної поведінки громадян. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія. За ред. проф. О.В. Козаченка, проф. Є.Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. 768 с.
 43. Касьяненко М. Д. Педагогіка співробітництва: вплив на внутрішній стан : навч. посібник. Київ, 1993. 169 с.
 44. Качур В. О. До визначення поняття «правова культура у правознавстві. Право. Людина. Довкілля. Том10 (1). 2019. С. 12-19.
 45. Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття і зміст. Київ : Логос, 1999. 47 с.
 46. Клімова Г. П. Правове інформування українських громадян засобами масової комунікації. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. №1(15). С. 198–206.
 47. Коваленко І. І. Архітектоніка правової культури в аксіологічному вимірі: до постановки питання. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 1. С. 116-122.
 48. Ковбасюк С.В. Особливості інституціоналізації сучасної держави. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 трав. 2018 р.). Одеса : «Гельветика», 2018. Т. 1. С. 93–95.
 49. Когут І.А. Сучасні підходи до вивчення правової культури: теоретичний аспект. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2015. Випуск 9. С. 94–102.
 50. Козюбра М. Право як явище культури. Право та культура: теорія і практика. Міжнар. наук.-практ. конф. 15-16 травня 1997 р. Київ : МП Леся, 1997. С. 28- 30.
 51. Комаров В. Вища юридична освіта України: нові виміри. Право України. 2017. №10. С. 20-37.
 52. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді : затв.

- наказом Міністерства освіти і науки України від 16 черв. 2015 р. № 641. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15> (дата звернення: 13.03.2024).
53. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : схв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовт. 2018 р. № 710-р. Офіційний вісник України. 2018. № 80. Ст. 2686.
 54. Коробка В. М. Правовий світогляд і близькі до нього ментальні феномени: порівняльно-правовий аналіз на основі співвідношення. Право і суспільство. 2010. № 4. С. 9-14.
 55. Костенко О. Історія становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Наукові записки з української історії. 2013. Вип. 33. С. 215-218.
 56. Костецька Т. А. Засоби масової інформації. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998–2004. Том 2: Д–Й. 1999. 741 с.
 57. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.01 Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків., 2003. 45 с.
 58. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Вид. 3-є, переробл. й доповн. Тернопіль : ТзОВ «Тернограф», 2013. 608 с.
 59. Крестовська Н.М. Нові підходи до типології держави. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін. / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
 60. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права : підручник, практикум, тести. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 356 с.
 61. Крижанівський А. Ф. Право і правопорядок: грані співвідношення. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Випуск 29. Одеса: «Юридична література». 2006. - С. 12-24.
 62. Кумков Д. Розвиток правової освіти сучасної України: історико-правовий аспект. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. 2014. Вип. 26. С. 203-209.
 63. Куціпак О.В. Правова політика як засіб організації правового життя. Держава і право. 2011. №51. С. 106-110.

64. Лаже О. В. Особливості первинної соціалізації в сучасному суспільстві. Соціальні технології. 2010. № 45. С. 90-95. С. 92.
URL:http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21CNR=20&Z21ID=Soc_Gum/Staptp/2010_45/files/ST45_29.pdf.
65. Литвинюк А. Співвідношення норм права та моралі. 14 грудня 2023 року.
URL: <http://lbmadm.gov.ua/tsentr-nadannia-administratyvnykh-posluh/item/5659-spivvidnoshennia-norm-prava-ta-morali>.
66. Луцький І. М. Втілення морально-етичних і релігійних норм у засадничих положеннях конституції України. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/6-4-12.pdf>. С. 15-25.
67. Львова О. Л. Право і релігія як ціннісно-нормативні системи .Правова держава. Випуск 17. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 73-81.
68. Макаренко Л.О. Основні підходи у дослідженні правової культури в сучасній юридичній науці. Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 136–145.
69. Макарова О. В., Крилова Ю. І. Проблеми формування правової культури в українському суспільстві. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 30. С. 104–108
70. Макеева О. М. Правова культура як чинник розвитку правової системи. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2016. №4. С. 48–53.
71. Максимов С.І. Правова культура як інтегральна характеристика правової системи. Правова система України: проблеми і тенденції розвитку: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 3 червня 2011 р. ; Нац. академія прав. наук України. Харків : ХНІ держ. буд. та місцев. самовряд., 2010. 171 с.
72. Манько Д. Г. Технології та алгоритми юридичної діяльності : дис д-ра юрид. наук. Одеса, 2020. 460 с.
73. Махонько А. В. Право та політика як регулятори суспільних відносин. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_1/59.pdf. С. 53-62
74. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура. Право України. 2010. № 4. С. 21–23 с.
75. Мирошніченко В. О., Федчиняк А. О. Правова освіта: понятійно-категоріальний аналіз. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Вип.1. Бердянськ : БДПУ. 2017. 274 с.

76. Міністерство освіти і науки України (2017), Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу: проект наказу, доступно на: URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ministerstvo-osviti-i-naukiukrayini-proponuye-dogromadskogo-obgovorennya-proekt-tipovogo-polozhennya-pro-yuridichnukliniku-vishogo-navchalnogo-zaklad>
77. Міністерство освіти і науки України, Міністерство юстиції України (2019), Концепція розвитку юридичної освіти: проект, доступно на: URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptiyavdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (станом на 02.10.2019 р.).
78. Національна програма правової освіти населення : затв. Указом Президента України від 18 жовт. 2001 р. № 992/2001. Офіційний вісник України. 2001. № 43. Ст. 1921. Веб-сайт URL: <http://www.uapravo.net/akty/ministryresolution/akt9pmir7d.htm>.
79. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки : схв. Указом Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013. Офіційний вісник України. 2013. № 50. Ст. 1783.
80. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : затв. Указом Президента України від 26 лют. 2016 р. № 68/2016. Офіційний вісник України. 2016. № 18. Ст. 716.
81. Національна стратегія у сфері прав людини : затв. Указом Президента України від 25 серп. 2015 р. № 501/2015. Офіційний вісник Президента України. 2015. № 20. Ст. 1203.
82. Непот Л. Політика Європейського союзу щодо розвитку громадянського суспільства. Наукові записки. 2014. Випуск. 2 (70). С. 240-255.
83. Оборотов І. Г. Темпоральний вимір правової реальності. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 45. С. 223- 228.
84. Овчиннікова А.П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса, 2016. 20 с.
85. Оніщенко Н. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти. Віче. 2012. № 23. С. 35-37.
86. Оніщенко Н. М. Нормотактика як складова державної правової політики // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 4 (126). С. 37-43.

87. Оси́ка І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. : 12.00.01 Теорія та історія держави і права ; Історія політичних і правових учень. Київ, 2004. 20 с.
88. Павко А. Феномен правової культури. Електронне видання газети «Голос України» від 07.06.2019 р. URL: <http://www.golos.com.ua/article/317973>.
89. Петровська О. К. Корпоративні норми в регулюванні діяльності інститутів громадянського суспільства. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2019. № 6. Том 30 (69). С. 18–22.
90. Підлісний Є.В. Правова культура суспільства, особистості та соціальної групи. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2018. № 3(2). С. 241–246. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2018_3\(2\)_45](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2018_3(2)_45) (дата звернення: 15.02.2024)
91. Поліщук Т.С. Соціально-економічні чинники становлення правової культури українського суспільства. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 7. С. 581-584.
92. Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру «Сокіл» («Джура») : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2018 р. № 845. Офіційний вісник України. 2018. № 84. Ст. 2769.
93. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України. Актуальні проблеми держави і права. № 4. 2015. С. 193-200.
94. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 «Про Програму правової освіти населення України» (із змінами). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/366-95-п>.
95. Потапенко Н. А. Етапи становлення правової освіти в Україні. Право. Випуск 15. Серія «Економіка і право». 2011. С. 104-109.
96. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за заг. ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2007. 248 с.
97. Правова соціалізація. Довідкова інформація. Інтернет-ресурс «Ligazakon». Веб-сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS001517>
98. Правове виховання в сучасній Україні : А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. / за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2013. 440 с.
99. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого

процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна. Харків. Право, 2009. 351 с.

100. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07.02.2019 №2680 VIII. Відомості Верховної Ради України. 2019. №9. Ст. 50.

101. Про заходи щодо організації юридичного всеобучу в Українській РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 29 червня 1990 року № 143 URL: <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/cardnpd>.

102. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р (із змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650

103. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001. Офіційний вісник України. Київ, 2001. № 43. С. 192. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text>

104. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. Ст. 380.

105. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III: станом на 16 травня 2013 р. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 30. Ст. 142.

106. Про Програму Європейського Союзу ERASMUS+. Офіційний інтернет-сайт «ERASMUS+». URL: <https://erasmusplus.org.ua/erasmus/pro-prohramu.html>.

107. Про Програму правової освіти населення України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 року № 366 // ІПС “Законодавство“, версія 2.6.3.

108. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 №1678 VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. №40. Ст. 2021.

109. Про схвалення Стратегії інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року : розпорядження Каб. Міністрів України від 20.12.2017 №1012 р. Офіційний вісник України. 2018. №8. Ст. 314.

110. Проблеми права і влади у суспільствах, що трансформуються: міждисциплінарний аналіз / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін. / за

- заг. ред. проф. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2004. 360 с.
111. Проць О. Є. Правова культура та правокультурність: межі кореляції понять. Часопис Київського університету права. 2011. № 3. С. 77–81
 112. Рабінович П. М. Потребує праворозуміння як вислід соціально-матеріалістичної парадигми (загальнотеоретична характеристика). Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2014. № 1. С. 6-15.
 113. Романова І. А. Формування правової свідомості майбутніх учителів у процесі навчальної діяльності : автореф. дис. канд. пед. наук .13.00.04 теорія і методика професійної освіти. Харків. 2002. 16 с.
 114. Рябовол Л. Т. Система вищої юридичної освіти в Україні. Часопис Київського університету права. 2016. № 2. С. 379-383.
 115. Сербін Р.А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2003. 18 с.
 116. Сердюк О. О., Авсеєвич В. П., Пилипенко Є. М. Формування правової культури українського суспільства у сучасних умовах. Наше право. № 1. 2022. С. 46-52.
 117. Сімейний кодекс України: станом на 4 липня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135.
 118. Сімутін В. В. Інститути держави як складові елементи механізму сучасної держави. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 27. Том 1. 2014. С. 54-57.
 119. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Харк. нац. ун-т внутр. справ. 3-є вид., доп. і перероб. Київ. : Правова єдність, 2011. 524 с.
 120. Скородумов Д. Розвиток юридичної освіти у класичних університетах України в 1991–2002 рр. Схід. 2013., травень-червень № 3 (123). С. 114–120.
 121. Скуратівський А.В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз): дис... канд. юрид. наук. Київ, Нац. академія внутр. справ. 2004. 211 с.
 122. Стратегія інформування громадян про гарантовані їм Конституцією та законами України права на період до 2019 року : затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2017 р. № 1012-р. Офіційний вісник

України. 2018. № 8. Ст. 314.

123. Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки : затв. Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 83. Ст. 2749.

124. Сухицька Н. В. Правова освіта як чинник формування і розвитку правової демократичної держави. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки» № 26 (квітень, 2023). С. 125-127.

125. Тарахонич Л. А. Поняття соціальних норм та їх ознаки. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право». Харків : ХНПУ, 2011. Вип. 16. С. 24–30.

126. Теорія держави і права. Академічний курс / ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.

127. Тимошенко В.І. Проблеми побудови правової держави. Веб-сайт. URL: <http://www.viche.info/journal/2193>

128. Тодика Ю.М. Конституційні засади формування правової культури: монографія. Харків : РАЙДЕР, 2001. 543 с.

129. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права»: Київ, 2008. 36 с.

130. Требін, М. П. Деформація правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства. Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи : зб. ст. і тез за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції ХХ Харківські політологічні читання. Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд. та місц. самовряд. АПрН України, 2008. С. 10–13.

131. Третяк С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства. Право України. 2005. № 4. С. 26–28.

132. Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992/2001 «Про Національну програму правової освіти населення». Веб-сайт. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>.

133. Усик С. Дослідження правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в умовах надзвичайних ситуацій. Науковий вісник: «Державне управління». 2020. № 4 (6). С. 266-280.

134. Уханова Н.С. Правова культура молоді в Україні. Інформація і право. 2019.

№ 2 (29). С. 156–166.

135. Фатхутдінова О.В. Правова освіта у дискурсі формування свідомості особистості. Київ : ВІР УАН, Макарів: Софія, 2012. 376 с.
136. Філософія права. Підручник / за ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 334 с.
137. Філософія правового виховання / А.П. Гетьман та ін.; за ред. А.П. Гетьман, О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2012. 248 с.
138. Хомишин І. Ю. Роль правової культури у забезпеченні порядку у суспільстві. Вісник Національного університету «Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки». 2014. № №810. С. 105–109.
139. Цвік М. Про сучасне праворозуміння. Вісник Академії правових наук України. 2000. № 4. С. 4–13.
140. Целуйко М. Ф. Зарубіжний досвід компетентно-правової культури в механізмі формування та реалізації права й можливості його використання в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція. 2015. № 17. Том I. С. 25-27.
141. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід. Київ, 2000. 321 с.
142. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>.
143. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ., 2004. 187 с.
144. Чернецька О. Юридична освіта та наука в Україні: нові сучасні виклики. Development of Jurisprudence Problems and Prospects. 2017. С. 131-139.
145. Швачка В. Ю. Співвідношення стихійних і цілеспрямованих засобів правосоціалізуючого впливу на особистість у сучасних умовах розвитку українського суспільства. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 30 (69) № 4. 2019. С. 23-30
146. Шемшученко Ю.С. Правова культура. Юридична енциклопедія : в 6 томах. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 5: П–С. 2003. 564 с.
147. Юридична психологія / за ред. Л. І. Казміренко. Київ : КНТ. 2007. 360 с.
148. Юськів Н. В. Правові проблеми державотворення у сучасних українських

- трансформаційних реаліях. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 801. С. 86–91 с.
149. Яворська Г. Х. Теоретичні засади міжнародної правової культури майбутніх юристів-міжнародників. Наука і освіта: науково-практичний журнал. 2012. № 1. С.89-93.
 150. Якими були успіхи євроінтеграції у вашому регіоні за останні два роки? : аналітичний коментар центру «Нова Європа». 2021. Веб-сайт. URL: <http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/NYETS-regiony-final.pdf>.
 151. Яковюк І. В. Правова культура як характеристика якісного стану правової системи. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 томах. Харків : Право, 2008. Том 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С. 640-663.
 152. Bobrovnyk S., Didych T., Shevchenko A. Forms of Modern Lawmaking in the System of a Theoretical and Applied Paradigm of Law Knowledge. International Journal of Recent Technology and Engineering. Volume-8 Issue-4S, November 2019, ISSN: 2277–3878 (Online). P. 78–82. URL: <https://www.ijrte.org/download/volume-8 issue-4s/>
 153. Brants C. Transitional Justice: History-Telling, Collective Memory, and the Victim-Witness. International Journal of Conflict and Violence. 2013. Vol. 7 (1). P. 1-13.
 154. Contiades X., Fotiadou A. The Determinants of Constitutional Amendability: amendment models or amendment culture? European constitutional law review. 2016. Vol. 12. Issue 1. P. 192–211.
 155. Damsa L. European Legal Cultures in Transition. Europe-Asia studies. 2017. Vol. 69. Issue 7. P. 1139–1140.
 156. De Ruysscher D. Legal Culture, Path Dependence and Dysfunctional Layering in Belgian Corporate Insolvency Law. International insolvency review. 2018. Vol. 27. Issue 3. P. 374–397.
 157. Н. Bergson The Two Sources of Morality and Religion | Semantic Scholar] і плідно використаній К. Поппером [K. Popper Open Society and Its Enemies | Kelly Vo - Academia.edu.
 158. Ivan V. Yakoviyk, Sergey S. Shestopal, Pavel P. Baranov, Natalia A. Blokhina. State sovereignty and sovereign rights: EU and national sovereignty. Opcion. 2018. Vol. 34 Num. 87–2. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30427/31477>.
 159. Jakobson R. Linguistics and Poetics. Style and Language. Cambridge : Cambridge University Press, 1964. 212 p.

160. Legal Cultures in Transition – The Impact of EU Integration. CHR Michelsen institute. URL: <https://www.cmi.no/projects/1118-legal-cultures-in-transition-the-impact-of-eu>
161. Legal Traditions of the World, Second Edition. By H. Patrick Glenn. New York, Oxford : Oxford University Press, 2004. P. 432. URL: <https://www.esade.edu/itemsweb/research/ipdp/legal-traditions.pdf>.
162. Reznik O., Slinko T., Kravchuk M., Serohin V., Strelaniy V. Use of information and communication technologies in the election process: Ukrainian realities and foreign experience. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. 2021. Vol. 24. Iss. 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Use-of-information-and-communication-technologies-in-the-election-process-154400442415>.
163. Rosen L. Law as Culture : An Invitation. Princeton : Princeton University Press, 2006. 214 p. P. 28–29
164. Rottleuther H. A Purified Sociology of Law: Niklas Luhmann on the Autonomy of the Legal System. Law & Sociology Review. 1989. Vol. 23. P. 779-795.
165. Viktor Beschastnyi, Andrii Fomenko, Natalia Obushenko, Larysa Nalyvaiko. Place of Court Precedent in the System of Law of the European Union and in the System of Law of Ukraine. Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. 2019 Vol. 22 Iss. 6. URL: <https://www.abacademies.org/articles/place-of-court-precedent-in-the-system-of-law-of-the-european-union-and-in-the-system-of-law-of-ukraine8893.html>.